

М. Андрусак

МАЗЕПА...

КВАРТАЛЬНИК ВІСТНИКА МІСЯЧНИКА ЛІТЕРАТУРИ, МИСТЕЦ- ТВА, НАУКИ Й ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ

Львів. Бібліотека
Ан. УРСР

М. АНДРУСЯК
МАЗЕПА
І ПРАВОБЕРЕЖЖА

Львів

1938

У

Відомості

передплату на 1938

НА

ВІСТНИК

Передплата на „ВІСТНИК

в краю виносить:

квартально — зл. 6.60; піврічно — 12; річно —
платні згори. Ціна окремої книжки — зл.
Для закордону: річно зл. 30 або рівновартість в
жій валюті.

Квартальника Вістник

в 1938 р. виїде, як дотепер, 4 книжки в
від зл. 1 до зл. 2.

Річна передплата виносить зл. 4 платних згори.
Для закордону зл. 5.

Річна передплата „Квартальника“ для передплатників
„Вістника“ виносить половину.

ПРЕСА: Львів, Чарнецького 26 м. 21.

ЧЕКОВЕ КОНТО 500.3

15

*Johannes Mazepa,
Cosaccorum Zaporoviensium
Supremus Belli-Dux.*

26/10

Др МИКОЛА АНДРУСЯК

МАЗЕПА І ПРАВОБЕРЕЖЖА

24. 251

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

андр. сн. з. усср - 1949

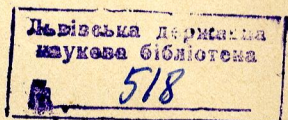
Маз

Л Ї В І В

1 9 3 8

Квартальник Вістника ч. 2 (18)

15/2 ж/ч
дописати

П Е Р Е Д М О В А.

Іван Мазепа живе в нашій історичній традиції, як політичний противник Московщини, якого чин — колиб удався — заваживби на долі України, як вільної нації і на майбутнім російської імперії.

Позатим був се лівобережний гетьман протимосковської орієнтації.

Праця д-ра М. Андрусяка представляє його нам в иншім насвітленні. Як вірного і гідного наслідника Петра Дорошенка і — перед ним — Б. Хмельницького.

Уперто, мудро, послідовно і завзято, використовуючи обставини і людей, лявіруючи в лябіринті тодішних заплутаних і грізних подій, — мав він на думці ширшу і більш далекосяглу мету: стати гетьманом „обох сторін Дніпра“, прилучити — з допомогою правобережної козаччини (якої головним речником був С. Палій) — Правобережжя до Гетьманщини.

Може вже тоді уважав він се за підготовчу акцію до своїх шведських плянів?

В кождім разі праця, яку даємо в сім числі „Квартальника“, — таксамо як ґрунтовні студії Хмельниччини — з Богдана, — зриває з Мазепа етикетку людини якоїсь однобокої орієнтації („східної“ — в першім, „західної“ — в другім випадку); унеможлиблює короткозорим політикам жонґлювання пам'яттю великого гетьмана, для якого цілість інтересів його країни — була на першім пляні.

РЕДАКЦІЯ

24.251

В С Т У П.

Питанням прилучення Правобічної України до Лівобічної за гетьманування Івана Мазепи займаються тільки принагідно старі українські біографи Мазепи,¹⁾ як також дослідники історії правобічної козащини.²⁾ В найновішому часі не принесли нічого для висвітлення сього питання біографії Мазепи І. Борщака і Р. Мартеля.³⁾ Зокрема взаємини між Мазепою і хвастівським полковником Семеном Палієм в дотеперішній історичній літературі докладно не висвітлені. Досі видвигається в літературі тільки останні фази зв'язків Мазепи з Палієм; внаслідок трагічного епілюгу сих зв'язків історики добачують розбіжності в змаганнях гетьмана і хвастівського полковника.

Навіть сучасні козацькі літописці не схопили справжнього образу мазепинсько-паліївських взаємин. Самовидець не доходить до їхнього кінця.⁴⁾ Грабянка, якого літопис обхоплює справді весь час гетьманування Мазепи, подає залюбки народні оповідання про Палія,⁵⁾ одначе знає про їхні зв'язки тільки те, що хвастівський полковник признавав першого за „вищого гетьмана, але Мазепа вигдав його зраду, ув'язнив його та дав під московський караул; після чого заслано Палія на Сибір”.⁶⁾ Зновуж Величко, висвітлюючи взаємини Палія з Мазепою і поляками в 90-их р. р. XVII ст., не все йде за тим документальним матеріалом, який мав під рукою, але пише під впливом подій з початку XVIII ст.⁷⁾ Сей вплив пізніших подій є наслідком того, що Величко писав літопис останнього десятиліття XVII ст. вже після 1708 р.⁸⁾

Козацькі літописи та народня традиція про Мазепу й Палія⁹⁾ витиснули свою печать на поглядах істориків XIX ст. Вони, маючи документальний матеріал, менше черпають з нього для ви-

світлення мазепинсько-паліївських взаємин, тільки в більшості приймають думки, висловлені в літописах, думках і переказах.¹⁰⁾ Навіть такий визначний дослідник архівного матеріалу як В. Антонович не старається перевірити літописних звісток тими актами до історії козаччини, які сам зібрав у II-ому томі III-ої частини „Архив-а Юго-западной Рос-сії”. У висвітлюванні зв'язків Палія з Мазепою і поляками є Антонович під впливом козацьких літописів і С. Соловйова.¹¹⁾ про арешт Палія оповідає за народними піснями.¹²⁾ На його думку — Мазепа і Палій були представниками двох противних принципів і між ними мусів розвинутися антагонізм, що скінчився боротьбою; ся боротьба повстала, не зважаючи на те, що зовнішні обставини змушували постійно Палія шукати підмоги в Мазепі й піддатися під його владу. „Суть цієї боротьби — пише далі Антонович — тямив народ може ясніше від обох супротивників, і вокруг неї обертаються всі народні перекази, яких героєм є Палій. В тих переказах, як також у свідоцтвах сучасників, представлений демократичний і народний характер діяльності Палія, як мотив його боротьби з Мазепою”. На доказ свого твердження цитує Антонович слова народного переказу і думи.¹³⁾

I

ЗВ'ЯЗКИ МАЗЕПИ З ПАЛІЄМ ДО 1699 Р.

Перші звістки про зв'язки Мазепи з Палієм маємо вже у вересні 1688 р.,¹⁴⁾ себто вже в другому році його гетьманування. Ініціатива до тих зв'язків вийшла від Палія, що саме тоді вибивається понад нездарних правобічних гетьманів: Куницького, Андрія Могилу й наказного Гришка. Хвастівський полковник звернувся до Мазепи з проханням

прилучити Правобережжя до Гетьманщини.¹⁵⁾

До 1688 р. маємо про Палія тільки уривкові вістки. Саме його походження не ясне. Відомий дослідник Київщини Едвард Руліковський подає, що він походив з Паволочі та був підданим Конєцпольських.¹⁶⁾ З сією думкою згоджується натяк в „Інформації благородному Ласкові, київському стольникові, іменем Й. К. Милости до Палія, козацького полковника“ з червня 1692 р. про те, що хвастівський полковник народився королівським підданим.¹⁷⁾ Одначе в інших джерелах, а саме в листі Мазепи до царів¹⁸⁾ і в літописі Грабянки¹⁹⁾ згадується про Палія, як про борзенського уроженця. Свідощтво про Палієву батьківщину в Борзні не перечить його паволоцькому походженню. В часі руху населення з Правобережжя на Лівобережжя його рідня могла переселитися до Борзни і набути там на власність маєтності;²⁰⁾ сам Семен провів якийсь час у ніжинському полку, до якого належала Борзенщина.²¹⁾ Тому й уважали його сучасники, Мазепа й Грабянка за борзенця. При тому першому потрібно було аргументів, щоб переконати царів, що вони, приймаючи Палія під свою протекцію, не порушують договору з Польщею, бо сам він походить із Борзни, з Гетьманщини. Автім ні він, ні козацький літописець не цікавилися, де народився Палій; вони знали тільки те, що Палій мав близьку родину в Борзні.

Література²²⁾ прийняла, що прізвище: „Палій“ дістав хвастівський полковник у Січі. Про се оповідав у 1775 р. парох київської церкви св. Андрія Іван Гурковський в проханні до цариці Катерини II в справі надання його синові Юрієві оберофіцерської ранги; він подавав себе за нащадка Павла Гурка, який мав бути молодшим рідним братом Палія та мешкати в Батурині, та виказував, що ро-

дове прізвище Палія було Гурко.²³⁾ Можна згодитися на запорозьке походження прізвища „Палій”, але не можна напевно твердити, щоби Палій походив з роду Гурків. Крім Гурковського,²⁴⁾ який подавав себе за нащадка Палієвого роду з тенденцією представити заслуги своїх предків для Росії і тому невірнo приписував Палієві ролю донощика на Мазепу до московського уряду, ніяке інше джерело не говорить про те, щоби Палій походив з роду Гурків. До того серед імен членів Палієвого роду, поданих у Синодику монастиря св. Димитрія з неозначеної місцевости з кінця XVII ст., не згадується зовсім імени Павла,²⁵⁾ яке то ім'я мав носити — як слідує з оповідання Гурковського — рідний брат Палія. Тому треба відноситися з деяким застереженням до фактів, поданих в оповіданні Гурковського.

При сучасному стані оповіщених джерел питання про походження Палія, годі вирішити. Тільки досі невідомий архівний матеріал може кинути світло на сю справу, як також дослідження розгалуженого в XVII ст. шляхецького православного роду на Україні й Білоруси — Гурків.²⁶⁾

Досліджуючи акти козацької старшини в другій половині XVII ст., знайшов М. Возняк серед заяв дорошенківських полковників з 1671 р. також заяву піхотного полковника Семена. Його вважає заслужений дослідник за тотожного з Палієм,²⁷⁾ що не підлягає сумнівові, коли візьмемо під увагу, що й пізніше, в 1683 р., польський король Ян III Собеський називає Палія тільки по імені.²⁸⁾ З упадком Петра Дорошенка Семен опинився в ніжинському полку на Лівобережжі, де в 1677 р. виступає як новомлинський знатний військовий товариш.²⁹⁾ Потім переходить на Запорожжя, звідки перед віденським походом Собеського перейшов на його службу.³⁰⁾ Після відсічі Відня стрічаємо Па-

лія серед полковників того козацького війська, що для погоні за турками прибуло до королівського війська на Угорщину.³¹⁾ В 1684 р., невдоволений з гетьмана Могили, Палій знову з козацьким відділом перейшов на Січ,³²⁾ одначе незабаром вертає на службу польського короля, що коло 1686 р. надав йому для поселення Хвастівщину, що була маєтністю київського латинського єпископства.³³⁾ За се зобов'язався Палій спомагати своїми козаками Річпосполиту у війні з турками.

Сей Палій — як пише сучасний польський мемуарист — дуже добре робив, припроваджуючи протягом цілої турецької війни по кілька тисяч козацького війська на кампанії до генеральних таборів, а в зимі, підчас татарських набігів на Поділля й інші краї, промив неприятеля на переправах і ріжних місцях.³⁴⁾

Вже в 1686 — 87 роках прославився Палій завдяки своїм військовим акціям проти турків і татар так, що його ім'я було добре відоме в тому часі навіть у Німеччині, куди подавали про нього дуже прихильні вістки кореспонденції з Польщі.³⁵⁾ Дослідник заселення васильківського повіту признає, що обезлюднений від часів Хмельниччини Хвастів почав залюднюватися лиш тоді, коли Палій ним заволодів.³⁶⁾

Поосаджувавши многі городи людьми, — оповідає Грабянка³⁷⁾ про Палія — осів був, як удільний пан, війська свої охотні по Поліссі, аж до литовської границі, розставляючи, десятини з пасік, індукти (мито за привожені товари) і всякі приходи зі всього Задніпря (Правобережжя), аж до Дністра і Случі, на себе відбираючи.

Також і в документальних вістках маємо свідство про те, що Палій побирав медову данину, чинші і всякі доходи з панських маєтностей на київському Поліссі, внаслідок чого селяни не платили податків панам.³⁸⁾

Сам Палій жив у достатках³⁹⁾ і тому ніяк не

можна його уважати за представника козацької готи. Хоч давніше перебував на Січі, куди вже в часі його побуту в Хвастові двічі кликали його запорожці з пропозицією бути кошовим отаманом, Палій відмовився від цього уряду.⁴⁰⁾ Згодом мабуть з причини його приязних взаємин з Мазепою, його популярність серед запорожців маліла.⁴¹⁾ Автім він, як оборонець городского козацтва разом з Мазепиним військом громив тих запорожців, що займалися „гультайством”.⁴²⁾

З того слідує, що не можна вважати Палія й Мазепи за представників двох противних принципів, тільки навпаки, можна навіть добачувати в їх політичній діяльності деяку подібність. Розуміється, діяльність Палія, як людини з меншою освітою⁴³⁾ та на нижчому становищі і серед інших політичних обставин звернена була головно в напрямі воєнного промислу, менше проявлялась в інших ділянках.⁴⁴⁾

Зате змагання Мазепи і Палія з'єднати правобічне і лівобічне козацтво зблизило сих колишніх дорошенківців.

Та зєднання лівобічного й правобічного козацтва не бажала собі Московщина, яка не хотіла зрадити собі союзної Польщі. Тому, коли Мазепа подав до Москви Палієве прохання, московський уряд заявив гетьманові, що в наслідок договору з Польщею не можна Палія явно прийняти, доручав Мазепі, щоб порадив Палієві перейти з своїми козаками на Запорожжя, звідки може лиш згодом перейти на територію Гетьманщини. Очевидно, така порада не задоволрила Палія, що бажав прилучення території правобічного козацтва до Гетьманщини, а не власного і своїх козаків вигідного прожитку денебуть на Лівобережжі. Тому задумував навіть посварити Польщу з Московщиною; в листі до мо-

сковського воєводи в Києві писав, що начеб то польський король заключив „таємний договір з бісурманами проти Москви”.⁴⁵⁾ З свого боку гетьман коли Палій звернувся до нього в друге в 1689 р. з проханням прийняти його під свою протекцію, пропонував московському урядові поселити палітців у Трипіллі на правому березі Дніпра, однак безуспішно.⁴⁶⁾

Ув'язнення Палія командантом польської військової залоги в Немирові з початком жовтня 1689 р.⁴⁷⁾ перервало його зв'язки з Мазепою. Але тільки на час його побуту у в'язниці. Зараз після свого увільнення Палій разом з козаками переяславського полку розпромиг у початках травня 1690 р. татарський чамбул за Гнилим Тикичем, відібрав ясир та набрав язиків.⁴⁸⁾ Після того звернувся Палій до Мазепи з пропозицією спільного походу на татарські улуси. Мазепа згодився на це й вислав з ним шість своїх полків, що мали по тисячі козаків та по 2 гармати. Своїм полковникам доручив гетьман, щоб вони

спільною любовною радою це діло справували, даючи у всяких випадках місце порадам і пропозиціям пана Семена Палія, як того, що будучи лицар добрий, досвідчений і вже має вправу, як поступати у військових промислах проти тих неприятелів св. Хреста.⁴⁹⁾

В листах до свого охочекомонного полковника Іллі Новицького⁵⁰⁾ і до царя⁵¹⁾ у зв'язку з тим походом Мазепа висловлюється про Палія з великим признанням.

Хоч Палій виправлявся з своїми козаками в порозумінні з Мазепою та разом з його полками, проте не зірвалися його взаємини з королем Яном III Собєским, якому теж був на руку сей похід.⁵²⁾ Не зважаючи на сутички Палія час від часу з польською шляхтою, взаємини між ним та королем, як

виказують їх листи⁵³⁾ та звідомлення про Палія королівських довіренників,⁵⁴⁾ були добрі.⁵⁵⁾

Розглядаючи документальні джерела до історії Паліївщини в тому часі, (1687 — 1697) можна ствердити, що справді на Палія жалілася шляхта з приводу розквартирування його козаків в її маєтностях та в звязку з тим заподіяними їй шкодами; найбільше непокоїли паліївці шляхту в часі увязнення Палія (1689 до кінця квітня 1690). Але й деякі шляхтичі часто наймали паліївців для поррахунків з своїми особистими ворогами. Також селяни при помочі паліївців відплачувалися своїм панам.⁵⁶⁾

А н т о н о в и ч також пише, що паліївці нападали на шляхту або закликані селянами або навіть шляхтичами для помсти над своїми становими співгромадянами. Зновуж Палій зміряв до усунення шляхти з території між Дніпром, Случею та Дністром, де змагав наділити всіх мешканців козацькими правами, замінюючи кріпацькі повинності селян військовою або грошевою повинністю супроти козацького війська. Палій, захопивши маєтності шляхти, збирав з них доходи, тільки знатним вельможам позволяв користати з частини доходів. З деякими був навіть у дружбі, як от з минським воєводою Христофором Завішею та Любомирськими, яких впливові на нього приписував дехто його війну з Польщею; переписувався з литовським гетьманом Сапігою, Францом Замоєським й іншими. Коронний гетьман Яблоновський наказував Палієві вийти з шляхетських маєтностей і в 1691 р. пробували польські війська очистити Хвастівщину від Паліївців, одначе безуспішно. В 1694 р. дійшло між Палієм і Яблоновським до згоди.

Одначе напади паліївців не перевищали нападів козаків з інших полків на польській службі. В тому самому часі нападали на населення й шляхту козаки полків Данила Федоровича, Василя Іс-

крицького, Христофора Лончинського, Павла Апостола Щуровського та Яреми Гладкого,⁵⁷⁾ які проте не рвали з королем та були, за винятком останнього, шляхетського походження. Крім них нападали на населення різні інші козацькі ватажки, які не мали нічого спільного з козацькими правобічними полками.⁵⁸⁾ Врешті були скарги шляхти й на польські військові відділи, що стояли на Україні ніби то для оборони шляхти перед козаками.⁵⁹⁾ Жалілася також шляхта й на королівського комісаря Станислава Дружкевича, тому що він розмістив козаків в її маєтностях.⁶⁰⁾

Весною 1691 р. знов ходив Палій з доручення Мазепи походом на татар з двома сотнями козаків. В урочищі Пересип за Очаковом розбив татарський відділ, що під проводом двох солтанів, Девлет-Герая і Батир-Герая вертався до Криму з Мадярщини, з війни проти цісаря. Паліївці положили багато татар трупом, відібрали ясир з цісарських волохів і двісті коней, та взяли живцем татарських язиків. Одного язика післав Палій Мазепі, до якого виправив з сієї нагоди в посольстві сотника Юська, отамана Сидора й кількох інших козаків. При тому просив гетьмана не забувати на нього та його полчан, коли прийде час виплати жалування охотницькому військові,

аби як на інших, так і на мій полк обильна щедра ласка платні була вилята при томуж поділі. Якщожби воля найвища рейментарська була дослати до мене, слуги свого, тисячу війська на сей бік Дніпра до Сошествія св. Духа, міг би я для прислуги вашої вельможности, пана і добродія мого, пійти з ними на Тягиню, або деінде. Про що покірно прошу вельможність вашу, добродія мого, тому що я не хотівби ледарувати.

Ширше сю справу мали зреферувати післанці. Одночасно доповідав Палій гетьманові засягнені від язиків відомости про бої турків і татар проти ці-

саря на Угорщині та про зміни в ханському уряді в Криму.⁶¹⁾

Після повороту з цього походу мав Палій сутичку з королівським комісарем для козаків, холмським каштеляном Станиславом Дружкевичем у Браславі над Бугом. Козаки полку Апостола Щуровського, що був при Дружкевичеві, вбили свого полковника й перейшли на бік Палія.⁶²⁾ Після того останній мав заявити Мазепиному післанцеві, що він не хоче залишитися під королем. Татари вже тричі присилали до нього, щоби він перейшов на їх бік, але він волисть під зверхність царя. В сій справі писав Мазепа до боярина Льва Кириловича Нарішкіна, брата цариці Наталії (матери Івана й Петра), що Палієві треба конче подати надію на царську ласку та потішити його бодай жалуванням. Йому радили не приймати Палія, щоб не нарушити договору з Польщею; але щоб він не відійшов до татар, царі післали йому жалування десять аршин доброго бархату та вісімдесять соболів вартости 160 рублів.⁶³⁾

З початком 1692 р. повідомив Палій Мазепу, що з Білгородщини (Буджаку) два солтани з ордою пішли під Сороку, а опісля під Немирів. Гетьман для забезпечення України наказав поготівля чернігівському, київському й переяславському полкам; з прибічнимиж полками був на поготові, якщо неприятель явиться, йти за ним в погоню до ріки Богу, зновуж полковникам охотницькому Іллі Новицькому та лубенському велів йти на Правобережжя й перетяти шлях ворогові.⁶⁴⁾ В тому часі деякі татарські загони просмикнулись таки до гетьманщини і трохи її сплюндрували. Після того для відплати вислав гетьман частину свого городского й охотницького війська з Палієм на татар; мали йти під Тягиню, одначе з причини великої розквасі й розливу рік, переправившись через Бог, пішли на

Очаків, який спалили й витяли. Вертаючись звідти з добицею з причини недостачі добрих доріг мало що з собою припровадили, бо тільки кількадесят язиків, а ще й своїх коней стратили.⁶⁵⁾

Підчас особистої зустрічі з гетьманом у Баришівці просив Палій, щоб царі або негайно його прийняли, або виразно йому відмовили, а тоді знайде він собі поміч у татар.⁶⁶⁾ З останніми, хоч і виправлявся на них, чи то з королівського чи з гетьманського доручення, удержував звязки. Виправившись попереднього року на поміч полякам під Сороку, підбурих там правобічного наказного Гришка проти Дружкевича, пустив з водою пором і човни після переправи останнього через Дністер та повідомив татар про малу кількість війська польського рейментаря.⁶⁷⁾ З сього приводу виправлено до нього іменем короля київського стольника Ласка в червні 1692 р. з докорами за страту полковника Апостола Щуровського, за непостійність і участь „в непотрібних оказіях”; закидували Палієві, що він хоч перебуває підданим короля, робить прислугу іншим монархам, від яких є більше залежний, ніж від Річи Посполитої. Не бравби йому король за зле, його спільних з гетьманцями походів проти поган, але царі забороняють своїм задніпрянським людям навіть листування з коронними гетьманами. З таких отже причин мігби король собі інакше з Палієм поступити; одначе він є ласкавим і добродійним та „любить його лицарські прикмети”. Тому пропоновано Палієві або слухати короля, або перейти на царський бік, де йому служба більше подобається. Адже Палій побудував собі дворище в Києві, завжди відсилає гетьманові частину язиків, разом з гетьманцями йде у походи й „за-робляє на славу того народу, а не на нашу і не з нашими людьми, як то ялося”. Врешті докоряли йому

за те, що він виправляючись у похід з Дружкевичем, перестерігав буджацьких татар.⁶⁸⁾

Одночасно почало польське військо проганяти паліївців з київського Полісся. Палій вислав до Мазепи свого обозного Павла Циганчука з проханням помочі; просив гетьмана, щоби він вислав своє військо для постраху до містечка Білгородки три милі від Київів на Правобережжі, просив пороху, олова, якого йому досі не видали з Київів, хоч на се був царський наказ, та грошей, тому що прислані на його полк гроші роздав на піхоту, а потреба ще йому на кінних.⁶⁹⁾

Мазепа заявив післанцеві, що він не може без царського дозволу дати помочі Палієві проти поляків, тому що царі заборонили йому нарушувати договір з Польщею найменшими причинами. Однечасно зараз (19 II 1692) вислав Самійла Величка до царів з проханням, щоби вони подали, як йому поводитись щодо прохання Палія.⁷⁰⁾ Вже передтим гетьман піддавав царям думку, що можна прийняти Палія, як борзенця, а він його зробить переяславським полковником. Московський уряд годився, що тільки в крайньому випадку можна прийняти самого Палія без його полчан на переяславський бік.⁷¹⁾ Тепер виказував Мазепа царям konieczність прийняти Палія, який, на випадок відмови, може перейти на бісурманський бік. А тоді більше булоби для християнства від нього шкоди, ніж досі від Стецька й Петрика; „тому що Палій між воєнними людьми має честь і многі ходять за його поводом”. Через те може прийти до заворушень навіть у гетьманщині. Гетьман підчеркнув, що Палій не вдоволяється царським дозволом прийняти його під їх руку самого без полчан, тому що хоче зберігти при собі своїх козаків та мешканців Хвастова, яких на 3 тисячі хат там поселилося, як також задержати при собі сей дуже добре укріплений город.

Щоби виказати, як потрібно прийняти Палія, наводив Мазепа факти, що свідчили про його приязні зв'язки з татарами, які нібито обіцявали поміч хвастівському полковникові. Радив не оглядатися на договір з західним сусідом, тому що останній приймає без згоди Московщини на свою службу запорожців. Однак московський уряд оставав при своєму попередньому рішенні й остро заборонив гетьманові вмішуватися у міжусобиці між Палієм та поляками. Царі годилися тільки на те, що в крайньому випадку може Палій з тими своїми полчанами, що походять з Гетьманщини й Запорожжя, перейти на Запорожжя, а звідтам з годом у Гетьманщину.⁷²⁾

З приходом польського війська на київське Полісся почалися там сутички між ним та паліївцями. Останні не були тоді в силі опертися полякам і тим козацьким полкам, що йшли разом з ними. Палій сподівався їх наступу на Хвастів. Через те посланець за посланцем прибував з Хвастова до Батурина з проханням помочі; навіть Палій просив гетьмана, щоби він дозволив йому перейти з полком до Трипілля або Василькова, якщо не може дати йому помочі.⁷³⁾

Однак польські війська після усунення паліївців з Полісся, залишилися там на постій і до Хвастова не підходили.⁷⁴⁾ Йосиф Ролле⁷⁵⁾ приписує се кунктаторству Бальцера з Годзімержа Вільги, який після Дружкевича перейняв уряд королівського рейментаря для козаків. Але „Інформація” з королівської канцелярії за підписом Станислава Щуки для Ласка⁷⁶⁾ та листи коронного гетьмана Станислава Яблоновського⁷⁷⁾ й Палія⁷⁸⁾ до короля в квітні 1693 р. не виказують того, щоби з кінцем 1692 і з початком 1693 р. наступали на хвастівського полковника польські війська з відома короля й коронного гетьмана.⁷⁹⁾ Останні ледви чи могли давати на-

казу Вільзі вигнати Палія з Хвастова. В часі польських воєнних ділань проти Туреччини не було в їх інтересі зражувати собі популярного серед правобічного козацтва хвастівського полковника. Сутички підвладного Вільзі війська з паліївцями в тому часі були мабуть тільки наслідком особистої ворожнечі між Палієм та рейментарями Дружкевичем і Вільгою й козацькими полковниками Василем Іскрицьким і Яремою Гладким, що трималися сих рейментарів.⁸⁰⁾ Всякі діяння проти Палія мусів Вільга мабуть з наказу короля й коронного гетьмана занехати, бо годі инакше вяснити те, чому він, маючи досить війська, сидів у Чорнобилі і не використав моменту, коли Палій виправився на татар.

Саме з початком 1693, коли на територію Гетьманщини ввійшов Петрик з татарами, предложив Палій свою поміч Мазепі. Від татарів потерпів полтавський полк, з якого вони набрали чимало добичі й ясиру й назад повернули на Крим на вістку, що гетьман іде з військом. Коли Мазепа прибув до Лубнів, прилучився до нього (16 лютого) Палій з своїм полком. Тому що ворог вже уступив з Полтавщини, Палій предложив гетьманові свій намір іти походом на бісурменські оселі. Мазепа згодився й приділив йому до помочі лубенського полковника Леонтія Свічку з частиною його полку й інших городових і компанійських полків виборного товариства.⁸¹⁾ Палій задумував іти за Дністер⁸²⁾ куди вже вислав розвідників,⁸³⁾ але з приводу весняного виливу рік завернув під Кизикермен.

Під Кизикерменом — як писав сам Палій опісля королеві — мав він розбити татарську орду й знищити опісля сей город. Але до його оповідання про власні трофеї в сьому поході треба ставитися обережно. Инакше се представляв запорозький кошовий Семен Рубан у листі до Мазепи

(з 20 VIII 1693). Він писав, що Палій, хоча мав багато війська,⁸⁴) зпід Кизикермену

безчесно і неславно відійшов, ні в чому бісурменам не пошкодив, тільки убутків справив, що в полі 20 тисячами війська 18 татар полонив, натомісць своїх тільки поморозив.⁸⁵)

Очевидно, в словах запорозького кошового є дещо пересади на некористь Палія, який знову в своєму оповіданні надто збільшує свої подвиги в боротьбі з татарами. Тому не від речі буде навести тут відповідь Мазепи запорожцям з приводу їхніх докорів.

Примовляєте нам — писав гетьман — і тим, що з городів відважні лицарі ходять під бісурменські оселі, чинячи промисли над неприятелями — бісурменами, і начеб то минулими часами, як Новицький, так і Палій своїми походами під Кизикермен даремно трудилися..... На се ми так відповідаємо: не требаби вам у тих воєнних поступках учити нас, самі ми по ласці Божій маємо настільки розуму, як у тому справоватись. А що Новицький і Палій під Кизикерменом будучи, значного діла не доказали, то не диво, бо ж і самі монархи, з великими силами ходячи, не все того доказують, на чому мисли свої засаджують, але багато того буває, що нічого не справивши, даром назад вертаються. А згадані особи, Новицький і Палій, не з таким ходячи під Кизикермен прибором, щоби мали того городка добувати, тільки для того туди ходили, аби неприятелям вчинити пострах і в чомубудь їм зашкодити, і дійсно, так Новицький, як і Палій не даремне вернулись, але відважно погублюючи у валах неприятелів, з певними язиками до нас повернули.⁸⁶)

З того видно, що Палій не добув Кизекермену, на що не було в нього відповідної військової сили, тільки його похід скінчився на незначній перемозі над татарами й захопленні кільканадцяти язиків.

Але вже за саму добру волю Палія помагати проти Петрика й татар бажав гетьман відплатитися. негайно після відходу Палія з Лубен у поход, написав він до царів лист (18 II), в якому вихвалював

Палієву вірність та ревність для благочестивої православної віри. При тому намагався гетьман настроїти царів проти союзнички Москви, писав, що Палій оповідав йому про гостину в себе королівського ротмістра Івана Борковського, який підпивши сказав Палієві: „Чи не знає він, що невдовзі не потрібуватиме ходити далеко під Очаків і на інші бісурменські місцевости, а матиме свою добичу тут близько?" З того Палій додумався, що Польща готується до війни з Московщиною. Далі писав Мазепа царям, що прислав до нього чернігівський наказний полковник одного чернігівця Ониська Рулика, який їздив до Могилева білоруського й бачив у містах над Сожею польське військо; від одного вояка мав довідатися Рулик про намір поляків іти війною на Україну. З того приводу — повідомляв гетьман — мусів він наказати чернігівському полковникові берегти границі від польського боку.⁸⁷⁾ Очевидно, все те видумали Мазепа й Палій, щоби спонукати Московщину до війни, а потім осягнути зєднання Правобережжя з Гетьманщиною.

Видумуючи разом з Мазепою вістки про неімовірне приготування до війни з Московщиною, Палій все таки старався зберегти дя себе прихильність короля Яна III. Зараз після свого повороту подав йому звіт з свого походу. При тому виправдувався, чому ходив помагати задніпрянському гетьманові на його запросини; адже існує „спільна й нерозривна монарша ліга" короля з царем проти того самого ворога, проти якого пішов він помагати Мазепі. Не припускаючи, щоби мав через те попасти „в монарший гнів вашого королівського величества", не відмовився „від тієї праці для поратунку християн". „Покірно" повідомляв, що „для легшого виживлення коней", ішов лівим берегом Дніпра, про похід Петрика з татарами під Полтаву,

та про свою побіду над татарами під Кизикерменом і знищення сього городу. В дарунку посилав королеві через сотника Павла й осавула з товариством бісурменського язика та просив не слухати наклепів на нього його ворогів. Обіцював після Великодня прецького обряду, для прислуги королеві піти в поле на татарські проходи до Кам'янця.⁸⁸⁾

І дійсно після сієї заяви вислав Палій під Кам'янець Подільський свої загони. Одночасно повідомив Мазепу про рухи і наміри татарських орд. Сам Палій з браславським полковником Андрієм Абазином, який з 150 козаками помагав йому, пішов за Дністер і Ревт у напрямі Тягині з наміром захопити й змусити до послуху Мазепі ханського гетьмана Стецька. Там в околиці Тягині й Білгороду, не зважаючи на близьке поготівля кримської й білгородської орди, нищив Палій з своїми козаками татарські улуси. Повернувши до Хвастова повідомив (7 VII) Мазепу про свої подвиги, та про одержані від своїх розвідників відомости про те, що хан з кримськими й білгородськими ордами пішов у напрямі Кілії, а частину орди залишив для набігів під Кам'янець чи Сороку; повідомляв, що сороцький командант одержав спеціальні інструкції від сераскира паші, та що під Сороку мають іти також волоський господар, син Дуки й гетьман ягорлицьких козаків Стецько.

Крім того згадував, що поляки пишуть до нього й годують його надією, але він покладає неложну надію тільки на гетьмана; заявляв свою готовість, до рейментарської служби з 500 добрими молодцями-піхотинцями, яких має на постої в полі під Ілинцями над р. Собом (б. липовецького повіту на Київщині). Свій лист вислав через Кобиляна,

знатного й старого козака з Січі, який у війську не останній був в часах останнього предузяття, а й старшин-

ством був пошанований за своє хоробре діло у гетьмана Могили й у Гришка, оноді генеральним осавулом, оноді суддею, а нині віддається зовсім під крила вельможности вашої, під захист і оборону рейментарську.⁸⁹⁾

Дня 10 липня 1693 р., дістав Палій лист від браславського полковника Андрія Абазина (з д. 5 VII) з відомістю, що турки йдуть під Сороку, а хан з ордами, та „проклятим ворогом” Петриком — на Браслав, Немирів і Винницю. Тому просив Палія поради, та поручення свому наказному над піхотою, щоби з полком приблизився до Браслава, або бодай прислав яку сотню козаків. При кінці листа запевнював Абазин Палія, що як тільки дістане докладнішу про се вістку „вдень і вночі вашій милості учиню відомість”. Одержані від Абазина новини, разом з його листом, подав Палій Мазепі.⁹⁰⁾ З того видно, що хвастівський полковник був начеб то агентом Мазепи на Правобережжі.

Знову ж Мазепа живо інтересувався рухами правобічного козацтва. Про поворот Палія з воєнних промислів мав гетьман уже ранішу відомість від київського полковника; лист останнього післав у „Приказ Малыя Россіи”, про що повідомив і царя Петра.⁹¹⁾ Також Палієві листи відіслав у „Приказ Малыя Россіи”, та доповів про Паліїв похід царям. Одночасно повідомляв їх, що їхнє жалування для Палія, а саме 1.000 талярів на його полк, оксамит і сукно, вислав уже через нарошного післанця Романа Проценка, товариша батуринської сотні.⁹²⁾

У відповідь гетьманові хвалили його царі за те, що він умовляє Палія, внаслідок чого сей „відзивається до нашої ц. в. сторони з явною своєю бажаною службою”. В справі посилки Палієві на Правобережжя гетьманських полків для боротьби з татарами, поручали царі Мазепі вчинити „по своїйже розвазі”. Веліли написати йому те, що

розкаже гетьманові Роман Проценко, повернувши з Хвастова, про тамошні обставини.⁹³⁾

У міжчасі явивися у Хвастові післанець молдавського господаря Константина Дуки, з його і волоського сардаря листами до гетьмана й Палія в справі налагодження торговельних зв'язків між Україною та Молдавією. Палій, який все давав своїх козаків для охорони волоських післанців до Мазепи, післав і сього післанця до Батурина в товаристві свого козака Василя. Через останнього подав гетьманові листи писані волоськими достойниками до нього самого.⁹⁴⁾ Невдовзі прислав Палій до Мазепи (12 VIII) свого товмача з листами від себе й Стецька Ягорлицького до нього та до гетьмана писаними. Свого товмача посилав Палій в справі викупу українських невільників на Буджак і з ним прибув з листами Степан, товмач Стецька, в справі виміни полонянників.⁹⁵⁾

У вересні 1693 р. вирушили на Україну Нурадин-солтан з кримськими та Онита-солтан з білгородськими і ногайськими ордами. Гетьман зібрав військо для відпору й візав до спільної акції також Палія, якого полк розбив недавно татарський чамбул на Правобережжі. Тому що татарські чамбули загрожували Київу, велів Мазепа полковникам київському, переяславському й охотницькому Пашковському перейти на Правобережжя; там вони злучилися з Палієм. Під проводом останнього пішли полковники Іван Мирович переяславський та Григорій Пашківський охотницький з понад тисячу козаків для воєнного промислу на бісурменські оселі, а київський полковник завернув під Київ, для береження його перед ворожим наїздом.

Післанець Мазепи Роман Проценко оповідав гетьманові, що Палій був невдоволений таким малим числом присланого до нього Мазепиного війська, бо він листами й словно просив прислати яких

6 — 7 тисяч війська, але складалось би з піхоти та малоб і гармати. Хоча гетьман радби був Палієві догодити, одначе не смів — як писав до царів — без їх наказу так багато посилати війська.⁹⁶⁾

Палій розминувся з Онитом-солтаном і під Тягинєю немало шкоди наніс бісурменам із своїми полками. Вертаючи, стрінув Онита над р. Кодимою, де прийшло до завязаного бою, в якому згинувло чимало козаків; деякі попали в полон, серед них значний товариш переяславського полку Василь Максимович.⁹⁷⁾ Від цілковитої загибелі вирятувала козаків воєнна тактика Палія, який в ночі перегрупував своє військо і на другий день несподіваним маневром розбив татар.⁹⁸⁾

Після повороту звернувся Палій до гетьмана з проханням прислати для його полчан ще другу тисячу талярів царського жалування. Се прохання Палія і його полчан, „яко тих, котрі під великодержавну Вашого Царського Величества руку горнутья“, представив гетьман царям.⁹⁹⁾

Царі також посилали через гетьмана дарунки Палієві.¹⁰⁰⁾ Жалування Палієві і його полкові поручали царі віддати „тихо“, щоби „про те ніхто в сусідській державі не знав, а також і тутешнім не було явним“.¹⁰¹⁾

Гетьман запевнював царів щодо таємного доставлювання Палієві жалування, одначе застерігався щодо певности, чи Палій збереже се в тайні; обіцявав, що й тепер через свого післанця Романа Проценка нагадає Палієві, щоб він задержав се в тайні.¹⁰²⁾

Але зберігати в тайні одержуване від царів жалування не було в плянах Палія; проголошуючи всюди про свої приязні взаємини з гетьманом і царями, хотів тим примусити останніх прийняти його під свій покров.¹⁰³⁾

Саме в листопаді 1693 р. вирушив на Хвастів

рейментар коронного й козацького війська на Україні Бальцер Вільга,¹⁰⁴⁾ що вже з кінцем попереднього року прогнав паліївців з київського Полісся.¹⁰⁵⁾ Тепер проти Палія виступив і сам коронний гетьман Яблоновський, невдоволений з нього тому, що паліївці не прийшли на його зазив під Кам'янець і Сороку. Ще з табору в полі подав через Вільгу до відома, що Палій і його приклонники за-слуговують на кару. Опісля зі Львова, 29 листопада, звернувся універсалами до паліївців і мешканців Хвастова. Перших взивав, щоби вони покинули Палія, як неслухняного королівським і його наказам, та приставали до слухняних королеві й Річипосполитій полків; якщо послухають його зазиву, дістануть належне жалування; якщож залишаться при бунтівникові, поступатиме з ними так, як з ворогами Річипосполитої. Хвастівців взивав Яблоновський не слухати Палія і з ним не тримати, тільки його видати полякам, бо в противному випадку каратиме й нищитиме їх, як ворогів огнем і мечем.¹⁰⁶⁾

Одержавши вістку про поход на Хвастів з наказу коронного гетьмана Яблоновського війська польського та того козацького, що було на польській службі, Палій вислав до Мазепи свого полкового суддю Леська Самарина з проханням помочі. З огляду на царські укази, щоби не давати полякам якоїнебудь причини до порушення польсько-московського договору, гетьман без царської волі не міг дати йому помочі. Тому листом з Глухова (11 XI) звернувся до царів у справі уділення Палієві помочі та оборони Київ, Печерського й Остра перед здогадним наступом поляків. Просив царського дозволу вислати військо до Хвастова на поміч Палієві, а як ні, то поради, як йому треба поступити, якщо Палій не видержить у Хвастові і схоче з своїм полком уступити в Гетьманщину.

Для самого Палія купив гетьман уже давніше двір у Києві, біля Межигорського монастиря, де хвастівський полковник, щоби мати для себе безпечний захист, побудував ще власним коштом будинки. Врешті запитував гетьман, чи помагати Палієві, якщо поляки обложуть його в Хвастові, чи „положити його цілість на його силі й промислі?"¹⁰⁷⁾

Нові благання Палія спонукали Мазепу вдруге (19. XI) з Гримячого писати до царів. Ім гетьман доносив, що Палій — як подав йому його післанець — має в Хвастові 2 тисячі козаків без населення; до того сховалося до міста багато доколичного населення зі страху перед неприятелем. Тими людьми може Палій піддержатися в боротьбі, одначе він, гетьман, з царського доручення роробив давніше йому надію на їх ласку. Через те Палій, уповаючи на сю царську ласку, докучатиме йому безупинно проханнями помочі; супроти того гетьман просить у царів вказівки, як йому тепер і в майбутньому поступати супроти тих прохань Палія. Одночасно просив прислати московські війська на Україну, бо противник, воюючи проти Палія, мігби звернути свої сили й проти царської держави,¹⁰⁸⁾ в першу чергу проти Гетьманщини.

Заки наспіла на Україну відповідь з Москви, Палій учетверте звернувся до Мазепи, присилаючи йому й згадані вище універсали Яблоновського до паліївців і хвастівців. Лист Палія разом з сими універсалами післав Мазепа у „Малоросійський Приказ",¹⁰⁹⁾ тим разом через московського капітана Яришкіна.¹¹⁰⁾ Одночасно вислав лист до царів (з д. 25 XII 1693) з новими відомостями про польські заходи проти Палія, та із запитом, яку пораду має він дати останньому.¹¹¹⁾ Яришкіну доручив гетьман переказати Львові Кириловичеві Нарішкіну й думному дякові Омелянові Українцеві таке:

Якщо царі велять Палія прийняти, то хай зволять негайно прислати до нього наказ в сій справі. Приймаючи Палія слід прислати московські війська на Україну для її оборони перед неприятелем, який не залишить без відплати Палієвого прийому. Висказував конечність помочі Палієві, бо в противному випадку звернеться останній до татар, куди його вже давно кличуть.¹¹²⁾

Докучаючи гетьманові своїми благаннями та вичікуючи гетьманської помочі, Палій пробував тимчасом забезпечити себе від поляків шляхом хвилювого замирення. Тому вислав до короля післанців бити чолом, прохаючи вияснити, з якого приводу зроблено на нього ворожий накуп. Мабуть король велів коронному гетьманові занехати наступ на Хвастів, коли Вільга відступив зпід Хвастова на Полісся без бою й залишив усі ті місцевости, які займали паліївці в попередніх роках. В наслідок того Палій наново розіслав своїх козаків по давніх станицях, як також розійшлося до своїх осель до-околичне населення, що повтікало було до Хвастова.¹¹³⁾

Супроти опору московського уряду, гетьман не міг допомогти ні в чому Палієві,¹¹⁴⁾ коли на нього йшов знову Вільга війною в лютому 1694 р.¹¹⁵⁾ Після незначних сутичок між паліївцями та польським військом Вільга відступив.¹¹⁶⁾ Не маючи помочі від Мазепи, Палій упокорився; заключив перемир'я з Вільгою й вислав лист із висловом відданости до коронного гетьмана.¹¹⁷⁾ Новий татарський набіг у тому часі¹¹⁸⁾ вплинув без сумніву на примирливе становище польської сторони супроти Палія. Дня 25 травня 1694 р. відписав йому зі Львова Яблонівський; обіцяючи платню, одержу й станиці для Палієвого війська, коронний гетьман доручив йому стежити за татарськими рухами, та на випадок їх нападу на край чинити диверсію. Забороняв Палієві

самовільно розміщувати своє військо по шляхецьких маєтностях; згоджувався дати йому Романівку над Унавою, притокою Ірпені, а в справі Хвостова заявляв, що з наданням його на все Палієві заходять труднощі, бо се маєтності духовні.¹¹⁹⁾

Після відступу Вільги, Палій разом з лубенським полковником Леонтієм Свічкою, та іншими Мазепинцями охотницькими полковниками, ходив у березні 1694 р. на Кизикермен. Вертаючи, гостював у гетьмана в Батурині; тоді то Мазепа закликав його „іменем Бога живого й християнської Православної Віри ісповіданням“, щоби він, як почав православним монархам служити, так і до кінця витримував в постійній їм вірності, та в невідмінній зичливості до нього, гетьмана; відраджував Палієві вірити всяким іншим обіцянкам. Палій зложив знов обітницю, що по правді служитиме тільки царям. Після того частував його гетьман і при прощанні обдарував щедро. Після того були в Батурині товмачі Палія й Стецька Ягорлицького, від яких Мазепа довідався, що вони принесли з Білгородщини лист від ханського сина до Палія. Мазепа дивувався, чому Палій не прислав йому сього листа; бо давніше всякі листи до нього посилав він гетьманові; тепер останній роздумував, чи зробив се Палій ненароком через забутливість, чи з якої обережності.¹²⁰⁾

Хоч у гетьмана почали повставати сумніви, щодо щирої зичливості до нього Палія,¹²¹⁾ все таки взаємини між ними назверх залишалися приятними. Серед літа в тому самому році ходив Палій під Очаків, для відплати за останній татарський набіг на Україну разом з Мазепиними полковниками: київським Костантином Мокієвським, та охотницькими Пашковським і Михайлом Палаженченком.¹²²⁾ Дня 13 серпня розбили козаки 4 хоругви янчар, та з добичею вернули до дому.¹²³⁾ Сю побіду

Мазепиною війська над „кримською гидрою” звеличав Пилип Орлик у виданому в наступному році у Вільні панегірику в честь гетьмана п. з. „Alcides Rossyjski triumfalnym ławrem ukoronowany Jan Maze-pa Hetman Wojsk Ich Cesarskiego Majestatu Zaporożskie”, в якому Палія й Мокієвського називає „двома руськими Гекторами”.¹²⁴) Після очаківської експедиції виправив Мазепа у вересні 1694 р. на буджацьких (білгородських) татар кілька городових і охотницьких полків під проводом наказного гетьмана, полковника чернігівського Якова Лизогуба. До сих лівобічних полків прилучився також Палій.¹²⁵) В часі походу прийшло до суперечки за старшинство між ним і лівобічними полковниками, а головню охотницьким Іллею Новицьким¹²⁶). В наслідок того Палій після повороту з сього побідного походу¹²⁷) розійшовся з ними невдоволений¹²⁸).

В часі сього походу Палія на татар його взаємини з польськими верховніми чинниками були вже приязні¹²⁹). Коли Палій вертав із походу повз Білу Церкву, вислав до нього білоцерківський командант майор Ебреш своїх старшин, щоб довідатися про його успіхи в поході. Перед ними оповідав Палій, що разом із задніпрянськими козаками збурих сім ханських сіл і одну паланку, в якій забрано 25 крицевих гармат і всі ханські багаті намети. Нарікав на задніпрянських козаків, що його не хотіли слухати і далі продовжувати наступу, а моглиби спустошити весь Буджак¹³⁰).

З Хвастова післав Палій до короля й коронного гетьмана післанців з татарськими язиками та із звідомленням про свій похід разом з Мазепиним військом на Буджак. У відповідь йому дякував король за його прислуги Річипосполитій та обіцявав не забувати на паліївців при роздачі одежі між козацькі полки; а щодо зимових станиць заявляв ко-

роль, що вже доручив краківському каштелянові визначити їм вигідніші, як звичайно в році¹³¹). Вслід за тим коронний гетьман Станислав Яблоновський (одночасно краківський каштелян) також хвалив Палія за його поход на Буджак. Повідомляв, що Вільга визначив вже станиці для паліївців і через нього вислав він їм платню й одержу. Дякуючи за добру волю Палія не дармувати зимою, Яблоновський просив його порозумітися з наказним гетьманом Самусем і регіментарем Вільгою щодо оборони краю, тому що — як його повідомлено — буджацька орда готується до нового нападу на Річпосполиту.¹³²) Одночасно (22 XII) з коронним гетьманом писав також зі Львова Франц Замойський, мабуть посередник між ним і Палієм. Він дякував також Палієві за язиків і зичливу працю та повідомляв, що від Вільги має одержати одяг і платню для війська¹³³).

З другого боку Мазепа також не забував про Палія. Певно прочуваючи дещо про його нові звязки¹³⁴), гетьман хотів його відвезти від тих звязків, не залишаючи надії на приєднання Правобережжя до Гетьманщини. Тому в грудні 1694 р. вислав Мазепа до Хвастова знатного батуринця, доброго Палієвого знайомого, якому доручив збагнути, чи хвастівський полковник не чує якого жалю до гетьмана з того приводу, що він на його прохання не прислав помочі¹³⁵). Через сього батуринця подав Палій лист до гетьмана. Хоч його змісту не знаємо¹³⁶), то можемо здогадуватися, що Палій, як усе, так і в тому випадку мав запевнювати гетьмана про свою зичливість до нього. Ось у пізнішому листі з 11 вересня 1696 р. подавав Палій Мазепі відомости про суперечки між польськими вельможами в часі безкоролів'я й обіцявав далі доносити гетьманові про все, про що тільки розвідається¹³⁷). Мазепа вислав листи й вістки одержані від Палія

до Москви¹³⁸), звідки одержував ось такі царські доручення:

А къ Семену Палѣю приказать би тебѣ, чтобъ онъ и вредъ о тамошнемъ зарубежномъ поведѣннѣ, провѣдывая подлинно, къ тебѣ писалъ, что по сему нашему указу учинено будетъ, и тебѣ гетьману И.(вану) С.(тепановичу) къ намъ писать¹³⁹).

Виконуючи службу царського й гетьманського агента на Правобережжі, Палій був також посередником між Мазепою і правобічним гетьманом Самусем¹⁴⁰). За сю свою службу побирав він щорічно 1000 єфимків царського жалування для свого полка¹⁴¹), а одночасно виплачував йому жалування з свого боку царський уряд¹⁴²). За се й вислугувався він на два боки¹⁴³), що було можливим з огляду на польсько-московський союз проти турків і татар. Польський король і близькі йому круги дивились не тільки вибачливо на воєнні співділання Палія з Мазепиними полками, а навіть часом бажали собі того. Ось королівський секретар Домінік Вільчек писав королеві зі Львова, 20 квітня 1695 р., що „Палій на три полки наказний лист із столиці (Москви) одержав, а саме: браславський, чернігівський і переяславський, і з ними аби понад Дніпро зміряв до Криму. Що дай Боже аби не змінилося”¹⁴⁴).

І дійсно вислав Мазепа три полки на Правобережжя, щоб вони разом з Палієм ішли на татар. Одначе Палій не успів ще з ними злучитися, коли набігла на Хвастів несподіванно білгородська орда з Казі-Герей-солтаном на чолі. При Палієві було мало козаків, багато розійшлося по станицях. Через те орда витяла населення й попалила оселі кругом Хвастова, заскочила валки возів із збіжжям з Гетьманщини на Правобережжя та з сіллю, яку везено у Гетьманщину; людей витяли, а припаси, скільки могли, забрали, решту знищили. Розкинені

козацькі відділи дня 17 червня прийшли під Хвастів. Горстка паліївців не могла оборонити пригородних осель, які татари спалили до тла. Багато оборонців лягло трупом, мало що сам Палій не дістався в руки ворога. Тільки середина міста залишилася цілою¹⁴⁵). Вертаючи, орда хотіла вдарити під Богуславом на Мазепині полки, вислані туди для зєднання з Палієм, одначе, завваживши їх добрий порядок, відступила за Дністер під Тягиню¹⁴⁶).

Після її відступу ходили правобічні козаки під Самусем і Палієм для відплати під Дубосари на ханського гетьмана Стецька, щоб його схопити, але він завчасу утік. Козаки спалили Дубосари, витяли татарську людність та набрали добичі, одначе в часі повороту напали на них несподівано Стецько й тягинський бей, положили багато козаків трупом і відібрали частиму здобичі¹⁴⁷).

В тому ж році вислав Палій своїх козаків на поміч полякам до Окопів св. Трійці під Кам'янець. Коли одного його сотника вигнало польське військо із станиці, звернувся Палій до начальників польських відділів на київському Поліссі. В листі до них заявляв, що коронний гетьман Яблоновський призначив „ціле Полісся" для козацького війська. Тому жадав, щоб не проганяли його козаків з місцевостей, які їм визначив коронний гетьман, та прозив, що коли його люди потерпілиб яку кривду, він звелить своїм козакам окупитися і за криваво заслужений свій хліб битися з ними¹⁴⁸).

Розміщуючи своїх козаків по Поліссі, Палій не все кермував розпорядком Яблоновського; часто займав і ті шляхетські маєтності, які не призначено для його війська¹⁴⁹). Коли шляхта овруцької землі київського воєвідства проганяла паліївців з своїх маєтностей, Палій звернувся до неї з універсалом, в якому заявляв, що його козаки стоять у панських маєтностях не самовільно, „але за виразною його

корол. милости і цілої Річипосполитої волею". Виказував, що шляхта викликає „не потрібні бунти" та калічить невинних людей, та радив занехати „свою непотрібну завзятість", бо в противному випадку він буде готов упізнатися за свою зневагу і біль своїх невинних людей, яких або покалічили або позабивали, а які собі „заслужили сей злиденний дах і шматок хліба"¹⁵⁰⁾.

Вмішуючись у міжусобиці шляхти,¹⁵¹⁾ Палій видалював шляхтичів з їхніх маєтків і повертав їхніх селян у козаків,¹⁵²⁾ побирав з тих маєтків медову данину, чинші і всякі інтрати,¹⁵³⁾ та мита від товарів, які транспортовано через Хвастівщину,¹⁵⁴⁾ врешті забирав чимраз дальші простори під свій „козацький присуд".¹⁵⁵⁾

До того часу відноситься й оповідання Грабянки про те, що Палій „жив при всіх достатках володіючи цілим Задніп'ям (Правобережжам) по Дністер і Случ, неначе гетьман, але він не був гетьманом, — тільки полковником від усіх полковників славнішим і в боях сміливішим".¹⁵⁶⁾

Щоб не втратити своїх маєтностей, власники й державці зверталися до Палія з проханням потвердження права власності.¹⁵⁷⁾ Деякі шляхтичі піддавалися під протекцію Палія, аби висадити своїх суперників із спірних маєтностей. Розпоряджаючись шляхецькими маєтностями по своїй вподобі, Палій не боронив деяким вельможам збирати інтрати з їхніх дібр. З деякими впливовими в тому часі в Польщі вельможами зберігав він приятні взаємини.

При тому не переривалися його звязки з Мазепою. Дня 1 листопада 1696 р. писав до гетьмана з Хвастова:

Поважній листь вельможности вашей м. пана и добродѣя моего вчитавши і в немъ виrozumѣвши науку рейментарскую велмож. вашей м. добр. моего, которой марейрзова-

тись служебною во всемъ готовій і согласились с панами полковниками з ординованими по високомъ указу возможности вашей милостивого пана найвищого вожа, пана і добр. нашего, чинить промисль воєнній, гдѣ би приходило учинить нашу прислугу.

Заявляв, що хоча не все має певні відомости, в сих краях, одначе він розуміє, про що треба доносити гетьманові, та повідомляв, що одержаний від гетьмана лист посилає п. Самусеві для прочитання.¹⁵⁸⁾

В наступному 1697 р. писав Палій до Мазепи, що він уже велів приготувати запасу на місяць і незабаром піде в поле для воєнного промислу. При тому буде розвідуватися, чи часом ворог не пішле які свої частини під Київ або під Хвастів. Просив гетьмана повідомити його про своє поводження. Повідомляв, що Август II вже прибув до Кракова, де має коронуватися 15 вересня по новому стилю. Посилав Мазепі „письменні і печатні письма” в справі сієї коронації, та „пропозицію і список з гетьманського листа Самуса”. Обіцявав донести, якщо тільки знайде що нового.¹⁵⁹⁾

З початком 1698 р. приїздив Палій до гетьмана на весілля його небожа Обидовського.¹⁶⁰⁾ Врешті маємо низку вісток про взаємини Мазепи з Палієм у 1699 р.¹⁶¹⁾

Між иншим писав Палій до Мазепи в справі кн. Юрія Четвертинського, зятя гетьмана Самойловича, який попав у татарський полон. Мазепа, до якого давніше Четвертинський ставився вороже¹⁶²⁾, прихилився до прохання Палія і дав на його окуп 5.000 талярів.¹⁶³⁾

Було се вже після заключення миру між Польщею й Туреччиною в Карловицях (у січні 1699 р.) та після затвердження його пацифікаційним соймом (16 VI — 31 VII 1699), на якому постановлено знести козаччину в київському

і браславському воєвідствах.¹⁶⁴⁾

Про сю постанову сойму¹⁶⁵⁾ не знав ще Палій 28 серпня 1699 р., коли писав до Мазепи листа в справі кн. Четвертинського.¹⁶⁶⁾

Але Палій вже тоді відчував, що сей мир Польщі з Туреччиною йому добра не приносить. Свою надію покладав він тепер виключно на Мазепу, якому заявляв, що є йому „в усім вірнозичливим слугою”. Повідомляв, що до Хвастова приїхав його небож Чора-мурза, який користаючи з заключеного між Польщею і Туреччиною (з Кримом) миру, забажав відвідати родину своєї матері, рідної сестри Палія, що давніше попала в татарський полон і стала жінкою татарського мурзи. Згадуючи про вже кількатижневу гостину свого небожа у Хвастові, Палій просив гетьмана не гніватися на нього за те, чому перше про се його не повідомив. Далі писав Палій, що в нього гостював, а 28 серпня 1699 р. відїзджає в намірену дорогу другий татарин Суен-ага, післанець від солтана й сєраскира буджацького Мелік-Гірея до короля, великого коронного гетьмана і кн. Любомірського. Врешті писав Палій, що „Камянець Подільський не відданий і дійсно не буде відданий”.¹⁶⁷⁾

Оповідання Палія про татарських гостей та навіть на те, що турки не віддадуть Кам'янця Подільського Польщі, свідчать, що він прочував неминучу війну з Польщею та шукав собі заздалегідь союзників. Очевидно, безуспішність давніших заходів Мазепи у Москві в справі прийняття під свій реймент Палія, спричинила те, що останній зовсім не вірив у можливість прилучення Правобережжя до Гетьманщини за царською згодою. Тому своїм оповіданням про татарських гостей піддавав гетьманові думку, де треба шукати союзників, щоби зєдинити козацьку Україну.

До свого листа долучив Палій ще цидулку, в якій писав:

Милостивий благодітелю. Після написання сього маю правдиву відомість, що п. Любомирський, коронний підсто-лій, зібравши своє військо має в сьому часі присилати для відбирання Умані, для чого і я по своє товариство посилав, аби зовсім не дати йому володіння; якби ласка вельможности вашої благодітеля мого, щоби для слави приказав вельмож-ність ваша з дві сотні компанійській бути к Умані не для битви, тільки для страху, щоби не смів зблизитися і щоб йому відвести сей намір, унижено прошу милостивого мого бла-годітеля.¹⁶⁸⁾

9 вересня 1699 р. лист Палія був уже в Бату-рині. Саме тоді писав гетьман до думного дяка Микити Зотова з виясненням, чому він не виконав царського наказу і досі не відправив назад воло-шанина Олександра Давиденка, що приїхав зза границі. Не відіслав він Давиденка назад за гра-ницю, тому що останній не хоче їхати в Польщу, хіба тільки до Палія, з яким знайомий, а деінде ні-куди. Одначе Мазепа довідався, що Давиденко зна-ється з багатьома ногайськими мурзами і деякими солтанами; зновжеж про Палія донесено гетьма-нові, що він на підпитку говорить багато слів, схи-ляючись до любови з татарами. Тому Мазепа по-боюється, щоби Давиденко зійшовшись із Палієм „не промислили й не вчинили чого нового". А то тим більше, що турецький султан дав наказ ногай-ській орді, що проживала досі в Буджаку, перейти у Крим. Ногайці, тому нераді, шукають собі спо-собу, як моглиб ухилитись від сього наказу.¹⁶⁹⁾

На руки Зотова вислав Мазепа також одержа-ний від Палія лист і просив його доповісти про те цареві та дати йому вказівки щодо того, що має він відповісти Палієві.¹⁷⁰⁾ 15 жовтня 1699 зрефе-рував Зотов Мазепин лист Петрові. Цар велів:

Приїзжого із заграниці волошанина Олександра Дави-

денка задля деяких ним визначених справ має він, гетьман, держати при собі під своїм доглядом до його великого государя указу, а з Семеном Палієм листуватися і в справах супроти його прохання поводитися йому гетьманові по своєму міркуванні, як його щодо того Господь Бог напутить і направить, згідно з договорами вічного миру.¹⁷¹⁾

Одержавши таку інструкцію гетьман і поведився так, щоби не дати притоки до зірвання добросусідських взаємин між Московщиною і Польщею.¹⁷²⁾ Але така поведінка Мазепи підірвала до теперішнє довіря Палія до нього. Постанова польського пацифікаційного сойму 1699 р. про знесення правобічної козаччини, примусила козаччину до самооборони. Душею цієї самооборони правобічного козацтва став хвастівський полковник, що покладаючись на свої попередні дружні взаємини з Мазепою, сподівався і просив помочі від нього. Царська інструкція дозволяла гетьманові чинити по своїй волі, але згідно з польсько-московським договором вічного миру, який поділив Україну на дві частини.

Справа зєдинення української козаччини й перечеркнення відповідних постанов договорів лежала на серці попередникам Мазепи, Петрові Дорошенкові й Івану Самойловичові. Обидва вони змагали до сього безуспішно різними шляхами. Безуспішність тих змагань бачив їх сподвижник Мазепа і тому його змагання до обєднання козацької України не пішли слідами його попередників. Не бажаючи наразити України на нову руїну через конфлікт з Московщиною, спробував Мазепа переконати московський уряд про необхідність прилучення Правобережжя до Гетьманщини. Перші його спроби в сьому напрямі наприкінці 80-их і з початком 90-их рр. XVII ст., хоча не увінчалися бажаним успіхом, все таки принесли апробату царським урядом його звязків з Палієм. Останній за

свої протитатарські походи разом з Мазепиним військом діставав царське жалування за посередництвом гетьмана, якому цар залишав вільну руку у взаєминах з хвастівським полковником. Мазепа міг сподіватися, що завдяки своєму впливові при царському дворі, вдасться йому згодом перевести об'єднання козацтва по обох боках Дніпра. Але після карловицького мира правобічна козащина почала боротьбу з Польщею, Московщинаж потребувала союзу з Польщею проти Швеції, отже Мазепа мав до вибору: або зберігати далі свою лояльність щодо царя й не помагати правобічним козакам проти царського союзника — Польщі, або еднаючись з правобічним козацтвом, рішитись на боротьбу проти союзників. Третього виходу не було.¹⁷³⁾

МАЗЕПА Й КОЗАЦЬКІ РУХИ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ В 1700 — 1704 РР.

Інструкції шляхти київського й браславського воєвідств своїм послам на сойми в 1698—1699 рр. виказують, що шляхта нетерпеливо вичікувала знесення козацтва.¹⁾ Після заключення миру з Туреччиною вважала Річпосполита, що може піти назустріч проханням київської й браславської шляхти й повернути їй маєтності, по яких розмістилися козацькі полки. Останні мали негайно розв'язатися й винестися із королівських, шляхетських і духовних маєтностей.²⁾

Сей „дуже неполітичний крок“³⁾ викликав відрух серед правобічного козацтва, що представляло в тому часі поважну мілітарну силу, порівнюючи з ослабленим шляхетськими чварами сусідою.⁴⁾ До того козацтво знайшло піддержку серед православного українського населення, якого права були обмежені постановами пацифікаційного сойму.⁵⁾ На козаків звертають свої очі не тільки православні селяни, міщани й духовенство, але й нечисленна православна шляхта, якої речник Данило Братковський за свої зв'язки з Мазепою і Палієм заплатив життям.⁶⁾ Завдяки сій масовій співучасті православного населення, правобічні козацькі відділи заганялися аж на Поділля і Волинь, де відрухово, як у часах Хмельниччини, піднялося народне повстання.⁷⁾

Зриваючись до боротьби, правобічні полковники сподівалися помочі від Мазепи та заступництва одновірної Московщини. Самусь у своїх універсалах почав навіть називатися „його пресвітлого величества війська запорозького гетьман український“, зазначаючи, що

з ласки Всемогучого Бога, наймогутнішому панові й цареві московському, ясновельможному його милість панові гетьманові Мазепі цілою душею присягнув до смерти не опускає й служити вірно на монаршій і рейментарській службі за весь український правовірний народ.⁸⁾

Також Палій, який давніше титулувався полковником „війська Річипосполитої запорозького”,⁹⁾ або „війська його королівської милости запорозького”,¹⁰⁾ виступає вже як „полковник його цісарського величества війська запорозького”.¹¹⁾ Се дало притоку його противникам підозрівати, що „гетьман обох сторін Дніпра”¹²⁾ за згодою царського уряду підпомагає правобічних козаків у їх боротьбі.¹³⁾

Наскільки ці підозріння відповідали дійсності, розглянемо на основі джерельних вісток.

Слушно завважив М. Грушевський, що в справі Правобережжя зустрілися українські інтереси з намірами Петра I.¹⁴⁾ Бажаючи позискати Польщу для союзу проти Швеції, цар був готов згодитися на деякі територіальні уступки для неї на Україні. Але, рахуючись ще тоді з авторитетом гетьмана України, хотів знати його думку. 19 квітня 1701 р. прибув до Батурина дяк Борис Михайлов, який привіз гетьманові умови союзного договору Польщі з Московщиною. Між иншим польські міністри домагалися відступлення Трехтимирова, Стайок і Трипілля в околиці Київів та деяких сіл стародубського полку й дозволу заселявати прибережну смугу Правобережжя,¹⁵⁾ яка згідно з договором 1686 р. залишалася досі обезлюдненою.¹⁶⁾

Мазепа згодився відступити Трехтимирів, Стайки й Трипілля, якщо Річпосполита затвердить на соймі вічний мир, та сю уступку і текст сього затвердження буде внесений в конституцію. Але не радив уступати Чигирин, Канева, Черкасів і Кри-

лова, та дозволяти там заселяватися. Се з огляду на небезпеку для Київа і Гетьманщини, якої людність може переселяватися за Дніпро і звідти сі поселенці разом з запорожцями, що також туди тяготитимуть, можуть запрожувати супокоеві Гетьманщини. В справі уступок на території стародубського полку поставивися гетьман також негативно, заявляючи, що ріка Сож відділює сей полк від Польщі й тому вселятися туди полякам неслід.¹⁷⁾

В сій пораді гетьмана вдаряє те, чому уступлення Польщі близчих до Київа місцевостей не вважав він небезпекою для нього, підчас коли добачував сю небезпеку в уступленні Чигирин, Канева, Черкасів і Крилова? Аджеж володіння місцевостями в околиці Київа без сумніву мало для Гетьманщини велику вагу. Але, щоби не дразнити царя своєю впертістю, він годився на уступку місцевостей, які притикали до Хвастівщини. Не побоювався з приводу такої уступки небезпеки для Київа, знаючи, що в сі місцевости Палій не допустить чужих переселенців. Очевидно гетьман усе не покидав думки про підпорядкування правобічного полковника під свій реймент.

Розуміється, Мазепа, хоч уважав козацькі рухи на Правобережжі корисними для Гетьманщини,¹⁸⁾ одначе проти царської волі не міг їх використати. Гетьман опинився у складній ситуації: з одного боку провідники правобічного козацтва благали у нього підтримки;¹⁹⁾ з другого боку московський уряд забороняв йому перепускати своїх козаків на Правобережжя, для помочі тамошнім козакам.²⁰⁾

Знаючи про заходи московського уряду в справі приєднання Польщі до союзу проти Швеції, Мазепа у своїх листах до московських урядових чинників не виявляв своїх симпатій до діл Самуся й Палія. Але в польських джерелах стрічаємо звістки про те, що гетьман підпомагав Палія.

Сучасний польський мемуарист оповідає, що вже в часі облоги Хвастова польським військом в осени 1700 р.²¹⁾ вислав Мазепа на поміч Палієві 10 тисяч козаків.²²⁾ Польські нарікання перед царським резидентом у Польщі на те, що М а з е п а п і д п о м а г а є п р а в о б і ч н и х к о з а к і в, були і пізніше.²³⁾ Самже гетьман признався перед московським урядом тільки до того, що посилив Самусеві порох і олово, „щоб його зовсім від себе не відганяти”.²⁴⁾ Але у відповідь на прохання правобічних полковників у справі військової помочі, гетьман докоряв їм за те, що без його відома почали повстання.²⁵⁾ Одначе, відмовляючи правобічним полковникам, Мазепа всеж писав у „Приказ Малыя Россіи”, що на його думку булоби можна подати тайно поміч Самусеві.²⁶⁾ Сієї його думки не апробував московський уряд і гетьман міг тільки для демонстрації тримати військо на правому березі Дніпра, в Київві, та його околиці.²⁷⁾ Що він не подав бажаної військової помочі правобічному козацтву, бачимо з поведінки Палія.

Останній після свого замирення з Яблоновським в осени 1700 р.²⁸⁾ випирався співучасти в повстанні Самуся перед Мазепою.²⁹⁾ Останньому заявляв Палій, що він сам не радий тому, що сталося, та що його пасербок Симашко опинився зовсім випадково при Самусеві; просив гетьмана поради, як йому поступати. Мазепа відповів — „щоб до того не мішався, але як сидів тихо, так і тепер, щоб поводився сумирно і статочно”.³⁰⁾

В дійсності справа стояла так: передтим був Самусь у Хвастові, куди приїздили до Палія з проханням помочі відомий Данило Братковський, та межиріцький вїйт Юрій Косович.³¹⁾ У Хвастові мала відбутися нарада правобічних полковників Палія, Самуся, Іскри й Абазіна.³²⁾ Про те, що Самусь і Іскра розпочали повстання з намови Палія, гово-

рила київська шляхта на соймику в Степанівці 20-го серпня 1702 р.³³⁾ Взятий у полон браславський полковник Абазин зізнав перед київським воєводою Йосифом Потоцьким, що Палій бере участь у селянським повстанні.³⁴⁾

Також і Мазепа не конче то вірив запевнюванням Палія і сумнівався, щоби Самусь „простак і неосвічений” додумався до такого діла без чужої намови.³⁵⁾ В листі до Головіна гетьман висловлював думку, чи часом король не підбуриє Самуся проти Яблоновських, як своїх ворогів.³⁶⁾ Але певно сам Мазепа добре знав, що посуджування короля Августа II в змові з козаками є зовсім безпідставне; писав же се, маючи інформації про посуджування короля шляхтою у зв'язках з козаками.³⁷⁾ Тим хотів він злагіднити загальну думку московських урядових кіл про правобічних козаків, як про бунтарів. Лиш згодом подав гетьман до Москви, що на його думку дорадником Самуся в цьому ділі є Палій. До такої думки дійшов Мазепа на основі відповіді на його запит Палія, — який зізнав під присягою, що Самусь почав повстання не за його радою, а тільки за його відомом.³⁸⁾

Пасербок і співробітник Палія, Симашко без сумніву з доручення вітчима боровся разом з Самусем і Іскрою від самого початку повстання.³⁹⁾ Сам Палій прислав на поміч Самусеві під Білу Церкву 1500 своїх козаків.⁴⁰⁾ Колиж Самусеві не вдалося здобути цього міста зброєю, опанував його Палій підступом у листопаді 1702 р.⁴¹⁾ Ідучи на зустріч проханню населення Браславщини й подільської Придністіянини, Палій взяв тамошні волости під свою управу й кермував акцією провідників козацько-селянських відділів.⁴²⁾

Хоча Палій фактично кермував козацьким рухом на Правобережжі, всеж не висував себе на його номінального провідника, яким був гетьман

Самусь Іванович.⁴³⁾ А се тому, щоби, відпекуючись участі в повстанні, здобути мирним шляхом повернення прав й привілеїв правобічного козацтва, знесених постановою пацифікаційного сойму 1699 р. Саме тоді, в початках північної війни, вже деякі польські магнати не добачували ніякої користі для Польщі в союзі з Московщиною; серед них повстає думка одностайного фронту проти неї в союзі зі Швецією з приєднанням козащини й Туреччини.⁴⁴⁾

Ся концепція у відношенні до козащини на-вертала до політики Яна III Собєського. Її речником став коронний гетьман Єронім Любомірський.⁴⁵⁾ З Любомірським мав Палій здавна дружні взаємини.⁴⁶⁾ Але спроби коронного гетьмана навязати переговори з Самусем не повелися, тому що його пропозиція скласти комісію для розгляду козацьких жалоб і задоволення їх слушних домагань не знайшла признання серед польських сенаторів.⁴⁷⁾

Протекцією Любомірського ослонювалася шляхта, коли висилала послів до Палія. Робить се браславська шляхта, що жаліючись на провідника козацького загону Федорину, посилає до хвастівського полковника з винницького соймику, 6-го липня 1702 р., листа краківського каштеляна й коронного великого гетьмана Любомірського, щоб тим скорше й успішніше задовольнив її домагання.⁴⁸⁾

У початках Самусєвого повстання звернувся до Палія король Август II з зазивом, щоби він доложив „усіх сил і засобів до погашення сього вогню”.⁴⁹⁾ Згодом довідівшись, що повстання на Україні поширюється завдяки Палієві, від якого сподівався „непохитної вірності й звичаєвої покірливості” для себе й Річипосполитої, король напоминав хвастівського полковника, щоби сам

отямившись, інших відвертав від бунту і залишив відібрані городи й замки.⁵⁰⁾

Тому що Самусь розголошував у своїх універсалах про те, начебто він присягнув московському цареві й українському гетьманові Мазепі,⁵¹⁾ почав польський уряд підозрівати, що на поміч правобічному козацтву приходять лівобережці.⁵²⁾ Коронний гетьман Єронім Любомірський почав розголошувати, начебто Мазепа перейшов на правий беріг Дніпра з 20.000 козаками.⁵³⁾ Знову ж московський резидент Григорій Долгорукий писав з Варшави до Мазепи з кінцем листопада 1702 р., що шведський король розголошує, мовби то Мазепа з царського наказу перейшов з 20-тисячним військом через Дніпро на поміч Самусеві, „який також має писатися й називатися ординованим гетьманом його царського величества“. Щоби ці поголоски не стали приводом до зірвання польсько-московського договору, радив Долгорукий Мазепі, знестися листовно з коронним гетьманом, та не перепускати своїх козаків на правий берег для допомогі правобережцям.⁵⁴⁾ Також писав московський резидент гетьманові про польські поголоски, начебто при боці Палія було двох гетьманських післанців для поради⁵⁵⁾. Лист Долгорукого вислав коронний канцлер Андрій Хризостом Залуський, вармійський єпископ, до коронних (великого і польного) гетьманів з тим, щоб вони післали його Мазепі⁵⁶⁾. Виконуючи се, польські гетьмани через нарешнього післанця просили Мазепу допомогти їм приборкати повстання на Правобережжі⁵⁷⁾. Про те, що Самусь величається царською протекцією та мовби то козаки-гетьманці йому помагали, писали: король Август II до царя⁵⁸⁾ і Долгорукий до Федора Головіна, що кермував тоді московською політикою. І Головіна просив резидент написати Мазепі, щоб він не допускав своїх козаків до участі в повстанні⁵⁹⁾.

Зновуж Август II заявляв Петрові І, що він не вірить у те, мовби то цар, дозволяючи на участь лівобічних козаків у Самусевому повстанні хотів нарушити мир з Польщею. Стверджуючи, що такі поголки виходять з ворожих їм обом кругів, король просив царя не тільки відкликати козаків Мазепи, якщо вони замішалися в повстання, але прийти йому з помічю для приборкання сього повстання⁶⁰).

Ідучи назустріч королівському прохання, вислав цар 8 січня 1703 р. грамоти до Мазепи, Самуся і Палія. Гетьманові велів цар розставити сторожі над Дніпром, щоби не допустити до Палія й Самуся своїх козаків, та заборонити їм під карою смерти йти на Правобережжя, Палієвіж і Самусеві написати, щоб вони відступили від свого „мерзенного наміру” і звернулися проти спільного ворога: шведів та їх прихильників.⁶¹) Осібними грамотами взивав цар Самуся й Палія, щоб вони занекали повстання й звернулися проти шведів⁶²). Зновуж королеві відповідав цар, що підвладні йому козаки непричетні до повстання, й він під карою смерти заборонив їм переправлятися на Правобережжя. Хоч Палій і Самусь піддані короля й цар не має права посилати їм наказів, все таки на прохання литовського резидента у Москві, віленського каноніка Бялосора, посилав він і досі посилає грамоти, щоби занекали сі свої лихі наміри.⁶³)

В тому часі Мазепа, спонуканий царським наказом і листами Долгорукого і коронного гетьмана, відповідав на всі боки, та умовляв Палія втихомиритися, що — як зазначає Антонович⁶⁴) — було для гетьмана неможливим і небажаним, бо не відповідало його плянам щодо шведів, які вже тоді снував. У відповідь польським гетьманам прирікав Мазепа виконати все, що йому велить цар. Висловлював своє співчуття з приводу нападу шведів і несподіваного повстання на правобічній Україні, разом

з побажанням, щоби коронні гетьмани успішно приборкали пиху повстанців і зломити силу шведів. Спростовував сіяну шведським королем для посварення Польщі з Московщиною поголоску, наче-то цар був справником і винуватцем українського повстання, та наводив докази царської зичливості до Річипосполитої. Те, що Самусь і Палій прийняли титул полковників „царського величества”, вияснював тим, що вони в найбільшій небезпеці свого життя стараються тим способом доступити царської протекції, але з того не повинно бути ніякого ущербку для мира й приязни між Річипосполитою і царем. Останній має досить сил і засобів до покання свого ворога й не потребує бунтівників. На прохання коронних гетьманів обіцявав Мазепа післати як найскорше упізнання до Палія й Самуся, але не годився зайняти майно Палія в Київі, щоби тим змусити його до занехання повстання. Повідомляв, що бувший білоцерківський командант Галецький перебуває не в Київі, але в Хвастові під протекцією Палія. Обіцявав написати до хвастівського полковника, щоби згаданого команданта післав йому до Батурина; колиж се станеться, видасть його в руки коронних гетьманів. При тому зазначував, що Галецький без опору видав Білу Церкву в руки козаків, про що зрештою можуть довідатися від тих людей, яких відпустив Палій свобідно з сієї твердині. Доводив неможливість виповнити їх бажання й нахилити Палія віддати білоцерківський замок. Бо хтож мігби намовити Палія, щоби він схотів се зробити без ніякої умови й запевнення йому ненарушимості й безпеки? Але гетьман обіцявав через свого післанця зробити все, що зможе. Хоча самій Гетьманщині не грозила тоді небезпека від шведів, все таки гетьман обіцявав піти назустріч проханням коронних гетьманів і, якщо буде царський наказ, помагати їм проти шведів

і правобічних повстанців. Але домагався наперед асекурації в імені короля і Річипосполитої з підписами короля і сенаторів на те, щоб його приходу на територію польської держави не вважали за притоку до порушення договорів. Обіцявав після одержання такого забезпечення вислати його цареві та його наказів слухатись. Вкінці для улегшення звязків прирікав гетьман розставити своїх звязкових від Батурина до Чорнобиля та висловлював бажання, щоби зробили се також коронні гетьмани по польському боці⁶⁵).

Але ці листи і запевнення — се була „дипломатія“, яка не зраджувала правдивих замірів гетьмана.

В часі побуту в Батурині нарештешнього післанця польських коронних гетьманів Мазепа в листі до боярина Головіна підсував московському урядові думку, чи не краще було б взяти Білу Церкву, поки ще Палій не вернув її королеві. Колиж зайде потреба звернути її Польщі, то в такому випадку навіть ще більшою буде царська зичливість до короля й Річипосполитої, якщо ся кріпость буде повернута з царських рук. (Сей аргумент мав зробити його пропозицію приємливою цареві).

Сей лист Мазепа відомий тільки з московської реляції, а не можна бути певним щодо її докладности. Про інші донесення гетьмана до Москви в справі Палія і правобічних козаків у 1702-4 р.р. довідуємося у Соловйова⁶⁶) і Костомарова⁶⁷), які черпали відомости про се з московських міністерських архівів заграничних справ і юстиції. Не маючи доступу до сих джерел, мушу йти за оповіданням згаданих істориків, які підбирали джерельний матеріал так, щоб він потверджував неприхильність Мазепа до Палія. Два листи Мазепа до Головіна з 1703 р., оповіщені Яворницьким⁶⁸), говорять

навпаки про незрівнаних ще зовсім приятель між гетьманом і хвастівським полковником у тому часі. Коли порівняємо з цілим текстом цих листів їх уривки, подані Соловйовим⁶⁹) і Костомаровим⁷⁰), то побачимо, що Мазепа не писав їх з ворожнечі до Палія. Тому до підходу тих істориків слід ставитися критично. Хоч з другого боку, в 1703 р. маємо вже причини недовіря гетьмана до Палія, що в наступному році принесло ув'язнення цього останнього.

З початком 1703 р. вирушив проти козаків белзький воєвода і польний гетьман Адам Микола Сенявський⁷¹). Коли він разом з київським воєводою Йосифом Потоцьким і віленським Янушем Вишневецьким⁷²) після успішних сутичок з повстанцями⁷³) задумував підступити під Білу Церкву, явився зовсім випадково посередник для наведення переговорів між ним і Палієм. Лівонський шляхтич Йоган Рейнгольд Паткуль⁷⁴), що був передше на службі Августа II, а в 1702 р. перейшов до Петра I, у якого зискав велике довіря, вертався саме тоді з Відня через Поділля. До нього звернувся Сенявський з проханням, щоби він, як царський посланець, намовив Палія до добровільного уступлення білоцерківського замку⁷⁵).

Дня 3 лютого 1703 р. Паткуль після Сенявському через шляхтича Калиновського звідомлення з своїх перших заходів у Палія в справі звернення Білої Церкви. Були вони безуспішні, бо Палій заявив, що „доки сонце в небі сяє” не віддасть Білої Церкви, хіба тільки на виразний наказ Мазепа. Паткуль показав йому королівський універсал з запитом, щоби вернув до слухняності безпечний і певний нагороди, якщо се зробить, не тільки від короля, але також і від царя, якого бажанням є найтісніший союз з Річипосполитою проти спільного

для обох держав ворога; а сей союз стане не скорше аж настане давній спокій на Україні. Автім ще в договорі обох держав у Москві 1686 р. цар признав за Польщею Білу Церкву й усе Правобережжя. Паткуль доводив Палієві, що він своїм поступованням перешкоджує успішній війні проти шведів. На се Палій відповів Паткулеві, що він, навпаки, задля добра самої Річипосполитої заняв Білу Церкву, щоби вона не дісталася шведам, тому що Польща не має настільки сил, щоби перед ними оборонити свої твердині. Заперечуючи таке твердження Палія, заявив Паткуль, що в такому випадку повинен він вернути замок на перше домагання його власника; зазначував, що при Абазині знайдено його листи, які зраджують участь Палія в козацькому повстанчому русі. Але всякі переконування Паткуля не досягнули нічого.

Бачучи впертість Палія, Паткуль предложив йому принаймні припинити ворожі діяння проти Польщі на час війни. Спершу здавалося Паткулеві, що хвастівський полковник годиться на се; але коли він предложив йому точки перемиря, заявив Палій, що мусить в сій справі насамперед порозумітися з Мазепою. Паткуль почав дорікати йому, що він негідний королівської ласки, якщо не оглядається на королівську волю, а тільки здається на противні королеві не знати чиї підшепти; прозив, що король і Річипосполита не переговорюватимуть з ним більше, та що він повідомить про се царя, у якого Палій без сумніву від того часу стратить ласку. Не жалуючи слів, щоби виставити Палія як бунтівника й найбільшого злочинця, Паткуль радив Сенявському не наражувати своїх сил у боротьбі з таким сильним і завзятим ворогом; радив заспокоїти козацьких повстанців проголошенням амнестії, а Палія здати на царський гнів, який Паткуль обіцяв викликати⁷⁶).

Після своєї невдатної місії в Білій Церкві, збирався Паткуль їхати до Мазепи, віддати йому лист Сенявського й розвідатися, наскільки польний гетьман може від нього сподіватися помочі в справі заспокоєння Правобережжя, або навпаки — може його боятися; хотів переконатися, як Мазепа прийме звідомлення про діяння Палія, що думає в справі звернення полякам Білої Церкви, та чи в сій справі кермується він царською волею. Повідомляючи про свої заходи й наміри Сенявського та дораджуючи йому, як має вести свою воєнну акцію, Паткуль згадав вкінці про ролю одного мазепинського козака Степана серед паліївців. Сього козака посилав Мазепа недавно до табору Сенявського. Сей Степан настроїв Палія та паліївців вороже до поляків, розсіваючи про них шкідливі вістки. Тому дораджував Паткуль, щоби король і Річпосполита домагалися від царя покарати сього справника ворожих настроїв серед паліївців для постраху иншим бунтівникам. Заявляв, що сам жадатиме від Мазепи, щоб взяв під суд сього підмовника, але все таки успішніше піде справа, якщо будуть пороблені заходи іменем короля і Річпосполитої⁷⁷).

У Білій Церкві залишився Паткуль до початку березня 1703 р. Дня 1 березня знову писав до белзького воєводи про своє безуспішне намовлювання Палія, щоб віддав сей замок Сенявському. Палій заявляв, що віддасть тільки на доручення царя, але при тому зазначував, що є вірним слугою короля, Річпосполитої та Сенявського. Супроти таких запевнень уважав його Паткуль за людину, що може прислужитися королеві. Перед Паткулем заявив Палій, що він ніяк не винен в тому, що сталося на Україні, а Білою Церквою заволодів тільки на благаання її команданта. Паткуль радив, що треба з ним лагідно зноситися, тому що він має ве-

лику повагу між козаками й через нього, якщо дізнає якої ласки, можна буде повернути до послуху Річипосполитій цілу сю країну. Щоби прихилити Палія до Річипосполитої, переконував його Паткуль, що даремні його сподівання на царську протекцію. Хоча не досягнув своєї цілі, все таки вважав Палія за добру людину, і як такого поручав Сенявському. Останньому обіцявав, що порушить білоцерківську справу перед царем і Мазепою⁷⁸).

Не зважаючи на докори деяких магнатів, що бажали військовою силою добути Білу Церкву, Сенявський був певний, що можна буде відзискати її шляхом переговорів⁷⁹). Тому підхопив пораду Паткуля, висловлену ще в першому листі до нього (з 3 II), і в універсалі з табору під Дашковом, 24 II 1703 р., проголошує амністію для козаків з тим, щоби вони жили в майбутньому правами й звичаями добрих підданих і занекали повстання й заколот публичного спокою. Палієвіж, який зазначував, що заволодів Білою Церквою на те, щоби вона не попала у ворожі руки, обіцявав Сенявський побільшити на найближчому соймі почести й маєтності, якщо він віддасть білоцерківський замок з не порушеними укріпленнями й причиниться до заспокоєння України⁸⁰).

Втративши надію на прилучення Правобережжя до Гетьманщини, Палій користує з мирних пропозицій Сенявського і Паткуля і старається навязати перервані через воєнну акцію звязки з коронним гетьманом Любомірським. Післанця від останнього і короля, ротмістра Йонгу задержав був Палій якийсь час в Білій Церкві і з того приводу виправдувався перед коронним гетьманом; не міг його відіслати з тієї причини, що до твердині зближалися війська коронні під проводом польного гетьмана, литовські з князями Вишневецькими на чолі й інших сенаторів. Як тільки сі війська здер-

жались від маршу на Білу Церкву, Палій відпустив Йонгу, що зрештою, перебуваючи під його охороною, не міг нарікати на якунебудь зневагу та діставав відповідне йому харчування. Палій прирікав Любомірському відпустити також інших задержаних у себе. Щодо пунктів, присланих йому через сього ротмістра, відповідав Палій, що не може на ніщо рішитися без волі монархів; але заявляв свою готовість до участі у війні, на яку затягав його Любомірський, якщо тільки дістане відповідні доручення. Просив коронного гетьмана, щоби заборонив своїй війську чинити кривди „християнському” населенню, що повертає вже до своїх селищ; заявляв, що він видав своїм підвладним сувору заборону се чинити й каратиме тих, що не послухають. Врешті обіцявав шляхті, що охоронятиме її безпечне володіння й пожиткування маєтностями, та висловлював бажання, щоби публичні дороги були спокійні і безпечні для купців, щоби процвітали давнім звичаєм торговельні звязки; щоби всякі перешкоди до супокійного життя були усунені⁸¹).

Про нахил Палія до миру повідомив Любомірський короля, який погоджувався навіть на те, щоби з огляду на жахливу для Польщі хвилину, дати Палієві якусь зворотну маєтність „*bonum reclinatorium*”⁸²). До Мазепи доходили чутки, що Любомірський мав навіть обіцявати Палієві Білу Церкву назавжди, якщо він буде прихильний Річипосполитій та домові Любомірських⁸³). Також зібрана під Лугинами дня 4 липня 1703 р. шляхта київського воевідства висилає до Палія послів з проханням дозволу повернути до своїх маєтностей⁸⁴). Для шляхти, що бажала мирним шляхом дістати від Палія дозвіл на безпечне користування своїми маєтностями в Київщині, байдужим було те, що він задержав білоцерківський замок для

себе. Літом 1703 р. польські влади спокійно передають собі відомости про зміцнювання Палієм білоцерківської фортеці⁸⁵⁾ та перестають на короткий час турбувати тією справою московського резидента⁸⁶⁾.

Здавалосьби, що замирюючись, Палій чинив се по вказівкам Мазепи, який давніше до-раджував йому сидіти тихо⁸⁷⁾. В дійсності порозу-міння, досягнуте Палієм, було не на руку гетьманові, бо перечеркувало його наміри об'єднання України під своєю булавою. Залишення Палія й козаків на Правобережжі при своїх вольностях могло при-тягнути в сей бік і запорозьких і лівобічних коза-ків, що чимраз дужче відчували на собі москов-ську руку⁸⁸⁾ та вважали справником московських тягарів свого гетьмана, в їх очах вірного москов-ського слугу⁸⁹⁾. Зв'язки Палія з Єронімом Любомір-ським, що вів переговори з шведським королем у справі детронізації Августа II⁹⁰⁾, непокоїли Ма-зепу, що в тому часі ледви чи вже думав про союз з Швецією та її партією в Польщі проти Москов-щини⁹¹⁾, тільки не зриваючи з останньою, змагав об'єднати Україну. Тому переговори Палія з Любо-мірським без порозуміння з ним викликали у ньо-го недовіря до хвастівського полковника⁹²⁾.

Вже в лютому 1703 р. доносив Мазепа Голові-нові, начеб то Палій обіцяв перед коронним підко-морієм Юрієм Любомірським, братом й співуча-сником коронного гетьмана в його політичних пля-нах⁹³⁾, що відступить Білу Церкву. Се занепокоїло гетьмана й він піддає московському урядові дум-ку зайняти на царське ім'я Білу Церкву, виманивши звідтам Палія до Київа⁹⁴⁾. Але гетьман зовсім не по-годжувався з московським урядом у тому, щоби Білу Церкву після перебрання її від Палія передати Польщі. У березні 1703 р. писав у „Приказ Малыя Россії", що він не може брати на свою душу гріха

за те, щоби, намовивши Палія, Самуся та Іскру до послуху, опісля віддати їх у неволю; бо не може запевнити їх, що не понесуть ніякого убутку в своєму здоровлі і в пожитках. Гетьман різко неприхильно відзивався про відносини, які панували на Правобережжі⁹⁵).

Пробуючи ще далі прихилити московські урядові круги до правобічних козаків, писав Мазепа з Батурина 25 V 1703 р. до Федора Головіна:

Про Палія, Самуся й Іскру доношу вашій вельможности, що сидять смирно й ніяких з ляхами не чинять зачіпок і проїзд всяким купецьким та іншим людям, так у Польщу, як і до Яс, є вільний, тільки щораз примножується до них гультайства, особливо із Запорожжя. І про те повідомляю вашу вельможність, що сотник Паліїв секретар С..., будучи тепер недавно з ним Палієм у Київі, вимовився перед духовними особами, що наш, мовить, Палій одно з отаманом кошовим розуміється й у всім його... слухає і в усім з собою тайно зносяться⁹⁶).

Очевидно, згадуючи про звязки Палія з неприхильним до Московщини запорозьким кошовим Костем Гордієнком⁹⁷), Мазепа робив се не так з ворожнечі до хвастівського полковника, як радше на те, щоби спонукати московський уряд до більш рішучих заходів в справі прилучення Правобережжя до Гетьманщини. Ще дещо пізніше маємо вістку про співдіяння Палія з Мазепою; коли запорозькі „гультаї” розбивали й грабували людей в Гетьманщині й на Правобережжі, вислав Палій проти них на поміч гетьманцям двісті своїх полчан⁹⁸).

Саме в тому часі, у червні 1703 р. дістали правобічні полковники Палій, Самусь та Іскра від коронного гетьмана царські грамоти⁹⁹) з упімненням, щоби покорилися польському королеві Августові II й звернулися війною проти спільного ворога: шведів та їх сторонників¹⁰⁰). Правобічні полковники післали своїх сотників з тими грамотами до Мазепа

з проханням поради. Гетьман відписав, щоб вони скорилися царській волі, але устно порадив таємно післанцям, щоб правобічні полковники „дожидали дальшого виразнішого собі монаршого його царського пресвітлішого величества указу, як далі там жити і як з поляками поступати мають”. Повідомляючи про те 7 VII 1703 р. Головіна, Мазепа признавався, що подібні царські грамоти до правобічних полковників одержав передтим він сам, одначе задержав їх у себе й вияснив цареві, чому. Далі писав гетьман:

Пише до мене Палій, хвалячися, що білоцерківську фортецю знатне обґрунтовав і город біля сієї фортеці так, як ще ніколи не бувало, уфортифіковав й укріпив, загнавши з Полісся на дві тисячі народу й роблячи ним кілька тижнів. Та й Самусь похваляється, що город Богуслав опрацював й укріпив. Також і Іскра писав до мене, повідомляючи, що Корсунь город, де він резидує, відновив і уґрунтовав. Гультьяства вельми много з усіх сторін, як передтим до вашої вельможности я писав, пробирається до них, хоча ніякої платні ні контенту ні відкіля не мають, тільки для самого того, що на станції стоячи, хліб вольний мають¹⁰¹).

Міжтим, користаючи із заходів Московщини закріпити союз з Польщею проти Швеції, польський уряд раз-у-раз у польсько-московських переговорах висував справу приборкання правобічних козаків¹⁰²). Порозуміння Любомірського з Палієм перервало налягання польської сторони на московський уряд в справі Білої Церкви тільки на короткий час¹⁰³), бо коронний гетьман знайшовся у протимосковському таборі¹⁰⁴). Сам цар прихилився уділити помочі полякам проти правобічних козаків, але вважав за відповідне засягнути поради у Мазепа, якого викликав в сій справі до Москви. Що гетьман порадив цареві — невідомо; та з пізніших крутість московського уряду в справі Білої Церкви виходить, що гетьман, бажаючи прилучити Пра-

вобережжа до Гетьманщини, відмовляв московські урядові круги від негайного віддання Білої Церкви¹⁰⁵). Але супроти нових налягань¹⁰⁶) цар передав литовському послові Потієві, що перебував в Москві ще від листопада 1703 р., — зпочатком березня 1704 р. нову грамоту до Палія. Цар докоряв останньому за те, що він, задержуючи Білу Церкву та розголошуючи, начебто се велів йому так поступати цар, викликає непорозуміння між царем і королем та порушує договір між обома державами. Цар наказував Палієві віддати королеві білоцерківську фортецю і скоряючись королівській волі воювати проти спільного ворога — шведів; грозив, в противному разі — що велить московським і гетьманським військам наступати на Білу Церкву і після її заняття віддати в державу короля¹⁰⁷).

Вже з початком 1704 р. перейшли на Лівобережжя Самусь та Іскра; від першого як правобічного гетьмана прийняв Мазепа гетьманські клейноди в Ніжині 4 лютого¹⁰⁸). На Правобережжі залишився одинокий Палій, що, не зважаючи на московські погрози, не віддавав Августові II Білої Церкви.¹⁰⁹)

Саме в тому часі шведофільська партія в Польщі завязала варшавську конфедерацію; при ній опинився 9 березня коронний гетьман Єронім Любомірський, який після ув'язнення королем Августом II королевичів Собеських, мав вигляди на корону¹¹⁰). Про приязні взаємини між сим кандидатом на короля і Палієм подає Мазепа у березні алярмуючі вісти до Москви.¹¹¹) В слід за тим дістає Мазепа в квітні давно сподіваний царський наказ іти з військом на Правобережжя проти прихильників шведської партії¹¹²).

В травні 1704 р. переправився Мазепа з військом через Дніпро у Київ і закликав до походу

також правобічних полковників Іскру, Самуся й Палія. Останній — на думку Антоновича,¹¹³⁾ — виконуючи наказ Мазепи й прибуваючи з своїм військом до його табору, думав, що гетьман прийшов взяти під свою владу Правобережжя. І без сумніву гетьман, користаючи з свого походу на шведських прихильників у Польщі, рішив се вчинити. Але одночасно не хотів уже заступитися перед царем за Палія, скомпромітованого у його донесеннях до Москви зв'язками з Любомірськими. Тільки, навпаки, засилав далі до Москви звідомлення, обтяжуючі Палія в зв'язках з Любомірськими, виказуючи при тому, як потурав Палій повстанчим рухам на Правобережжі й як був нездібний, внаслідок піяцтва, кермувати полком; врешті велів ув'язнити Палія та відослав його до розпорядимости московського уряду.¹¹⁴⁾

Наскільки Мазепині донесення до Москви про причетність Палія до нового руху на Правобережжі в часі його приходу туди покривалися з правдою, бачимо із зізнання погребницького сотника Грицька Борисенка на допиті в козацькому таборі під Паволочю, 23 липня 1704 р. Висланий Палієм до Немирова, він підбурював населення в немирівській і косянтинівській волостях проти шляхти. Зібрана в Немирові купа народу вагалася, що має робити, коли надіхав якийсь шляхтич Пирха. Сей, щоб улекшити собі проїзд поміж розбурханим народом, показував нібито королівські листи із зазивом проти шляхти та радив напасти на хоругви того війська, що прийшло тоді до Сіняви. Борисенко виправдувався на допиті, що він не міг спинити підбуреного Пирхою гультайства й тому дозволив йому піти на звідиди під Сіняву. Під проводом Наливайка з Керносівки й Івана Осаули пішла юрба на Сіняву, звідкіля повернула третього дня з полоненими й добичею, яких Борисенко пі-

слав Палієві. На вістку про сі розрухи в Браславщині почав виступати проти шляхти на Поділлі та-
мошній провідник селянських повстанців Федір Шпак.¹¹⁵⁾

Зновуж сам Палій заявив перед Мазепою, що він заборонив своїм полчанам зачіпати шляхту. Але Мазепа не вірив запевненням Палія; коли сей відмовився добровільно їхати до Москви, взяв його під варту. Чотири сотники полтавського полку мали донести Мазепі, начеб то Палій підбурював їх проти своїх панів і орендарів.¹¹⁶⁾

Тільки основний розслід донесень Мазепа в московських архівних збірках може кинути ще жмут світла на те, звідки взялася неприхильність гетьмана до Палія після 15-літньої їх дружби. Ви-яснювання причини їх антагонізму демократизмом Палія й аристократизмом Мазепа, як се робить дотеперішня література,¹¹⁷⁾ що має потвердження на те не в документах, а тільки в народніх переказах і думках, — не видержує критики. У вістці про донесення чотирьох сотників полтавського полку на Палія за те, що він підбурював проти панів і орендарів, можна бачити обурення лівобічної старшини на хвастівського полковника, помітне вже давніше з приводу великої ласки гетьмана для нього.¹¹⁸⁾ Можливе, що лівобічна старшина і Самусь¹¹⁹⁾ очорнювали Палія перед гетьманом.

Правобічне козацтво жило серед інших обставин, як на Гетьманщині. В боротьбі з урядовими військами і шляхтою за територію, на якій воно завело свої станиці, потребувало воно великої сили. Для того Палій вербував людей з усіх усюдів. Не занедбував також пригортати до себе й закріпощеного селянства. Останнє користало з кожної нагоди, щоби вирватися з кріпацької залежності. Тому сама поява гетьманського війська на Правобережжі викликала серед нього протишляхетські

заворушення. Розуміється, могли подекуди діяти й агенти Палія, але на те ясних доказів нема. За самовільніж учинки паліївців не можна обвинувачувати самого Палія. Аджеж були випадки, коли мазепинські козаки брали самовільно участь у шляхетських погромах,¹²⁰⁾ хоча гетьман і його полковники, коли мали своє військо під рукою, не допускали його до кривдження населення.¹²¹⁾

Хоч ув'язнення Палія не викликало поважного протимазепинського відруху серед паліївців,¹²²⁾ яких гетьман старався по змозі задобрити,¹²³⁾ все таки сей вчинок Мазепи помстився пізніше на ньому самому; в часі його розриву з Московщиною пробував московський уряд у 1709 р. використати популярність Палія для прихилення народніх мас на свій бік.¹²⁴⁾ Зновуж правобічні козаки, серед яких приходив до значіння в тому часі зять Палія Антін Танський, не пішли за Мазепою.¹²⁵⁾ Очевидно, коли Мазепа ув'язнював Палія, скомпромітованого своїми зв'язками з Любомірськими, не мав ще тоді наміру зривати з Московщиною. Инакше ніяк не можна в'яснити, чому Мазепа не використав відповідної в тому часі нагоди для розриву з Московщиною. Саме тоді цар Петро I перебував в Інпрії, зайнятий облогою Нарви.¹²⁶⁾ В Польщі господарив Карл XII; прихильна йому партія серед польської шляхти вибрала дня 12 липня 1704 р. королем Станислава Лещинського,¹²⁷⁾ наслідком чого починалася домашня війна між прихильниками останнього й Августа II. Мав отже Мазепа змогу виступити проти Петра I й Августа II та ввести в життя союз України зі Швецією, як двох рівнорядних держав.

ПРАВОБЕРЕЖЖА ПІД УПРАВОЮ МАЗЕПИ (1704 — 1709 рр.)

Саме в часі приходу Мазепи на Правобережжя приїхав (30 VI 1704) до царського табору під Нарвою королівський посол, хелмінський воєвода Тома Дзялинський.¹⁾ Після конференцій з царем прийшло там дня 30 серпня до союзного договору між Польщею Августа II й Московщиною. В одній (4) статті сього договору зобов'язувалася остання змусити Палія, щоби він звернув Річипосполитій опановані ним в часі повстання на Правобережжі фортеці й місцевости найпізніше перед майбутньою кампанією; за се мав одержати від польського уряду амнестію.²⁾

Після того велів цар Мазепі відібрати від Палія Білу Церкву й інші міста, а його самого за його спротив арештувати³⁾. Тимчасом Мазепа випередив царський розпорядок ще перед нарвським договором,⁴⁾ але зовсім не мав наміру віддати Правобережжя. Однак через те зовсім не прийшло до непорозуміння між ним і царем. Ще в попередньому році викликаний до Москви в справі Білої Церкви,⁵⁾ гетьман мабуть переконав московські урядові круги, що не треба спішитися з поверненням попереднього стану на Правобережжі. Тому після нарвського договору Головін писав до московських послів у Польщі Долгорукого й Паткуля, що хоча „Палій сидить уже в Батурині за караулом, і Білу Церкву гетьман вірними людьми осадив, проте не треба полякам сього так легко сповіщати, але показувати, неначе ще дуже багато труднощів буде при відбиранні сієї твердині й ніби Палієві одnodумці хочать її ще обороняти”.⁶⁾ З того видно, що сей керманич московської політики не йшов у

розріз з намірами Мазепи. Звернення Правобережжя, отже проволікалося, не зважаючи на раз-у-раз поновлювані заходи в сій справі.⁷⁾ Чвари між табором Лещинського й Августа II в Польщі були на руку українському гетьманові.

В часі побуту Петра в Гродні з кінцем 1705 р. представники Польщі канцлер кн. Радзівіл і коронний маршал Денгоф знову домагалися звернення Правобережжя. Очевидно, московський уряд не відмовлявся, тільки жадав амністії для правобічного населення, що брало участь у повстанні.⁸⁾ На те не хотіли згодитися поляки; вважаючи, що після уділення амністії не можна буде позбутися козаків з Правобережжя. Тому домагався литовський підканцлер Станислав Щука, щоби цар забрав правобічних козаків на Лівобережжя.⁹⁾

Про вислід переговорів у Гродні в справі звернення Польщі Правобережжя писав цар до Мазепи. Велів гетьманові віддати відібрані від Палія міста і фортеці уповноважненим від Річипосполитої комісарям, якщо вони проголосять амністію для правобічних повстанців, та впустити до міст і фортець залоги польських військ. При тому доручав цар Мазепі перестерігати, щоби в часі віддавання Правобережжя не счинилися нові заворушення козаків проти короля й Річипосполитої. Для спільної полекші цареві і королеві та Річипосполитій мав гетьман пильнувати, аби наслідком правобічних заворушень не було якої небезпеки для Лівобережжя¹⁰⁾.

Також король Август II повідомляв Мазепу, що в новому союзному договорі зобов'язався цар звернути Річипосполитій Правобережжя; доказом того є царська грамота Мазепі в сій справі. Сам король за згодою станів Річипосполитої визначив для відібрання й заспокоєння Правобережжя комісарів, які мають наперід порозумітися з гетьманом;

останнього просив Август II віднести з довірям до уповноважнених комісарів і разом з ними без проволоки заспокоїти й привернути Річипосполитій Правобічну Україну.¹¹⁾ Окремим універсалом визначив король комісарів для відібрання й втихомирення Правобережжя.¹²⁾ Їм доручав король порозумітися з Мазепою в справі перебрання від нього Хвастова, Білої Церкви, Корсуня, Немирова й інших міст, містечок, сіл і маєтностей, завойованих Палієм й іншими „козацькими бунтівниками” разом з гарматами, зброєю і всею амуніцією, що була в тих фортецях, коли їх займали козаки. Комісарі мали подбати, щоби справників і учасників козацьких рухів переведено до лівобічних городів.¹³⁾

Але Август II уявляв собі спосіб відзискання Правобічної України за оптимістично. Мазепа, до якого виражав він своїх комісарів, не думав віддавати Правобережжя і старався переконати в сім весь московський уряд. Ще в 1705 р. доводив він Головінові, що крім труднощів у переданні Правобережжя, заходить ще й небезпека для Гетьманщини: через Правобережжя Польща сусідуватиме із Запорожжям і Кримом; зновуж населення Гетьманщини, а головню пограничних полків переяславського, лубенського й миргородського, яких мешканці мають на правому березі багато давніх ґрунтів і вгіддя, переходитиме туди, щоб ухилитися від повинностей. Також старався гетьман вмовити, мовби то в договорі 1686 р. не уступлено Польщі Правобережжя зовсім, тільки тимчасово залишено їй на уживання до часу остаточної згоди й розмежування.¹⁴⁾ Очевидно, комісарі не могли дійти з Мазепою до ніякого порозуміння в сій справі; тому роблять далі заходи у московських кругах.

У вересні 1706 р. прибув до Київа, де тоді перебував московський канцлер Гаврило Головкін,

мазовецький воєвода Хоментовський. Серед домагань польського уряду Августа II поставив він запит: „чи буде звернена опанована Палієм Біла Церква?" Головкін відповів, що її вже давно були би звернули, якщо б не вступили шведські війська на Волинь.¹⁵⁾ У зв'язку з домаганням Хоментовського писав Головкін до царя:

Коли ще поляки домагатимуться Білої Церкви, чи не дозволити наказати впустити до неї їх залоги стільки, скільки в ній перебуває наших для того, щоб поляки „бачучи се, були не підзорливі".¹⁶⁾

Зновуж цар відповідав, щоби московсько-гетьманських військ було там більше, бо нікому не можна тепер довіряти.¹⁷⁾ Правдоподібно, що недовіря у Петра до його союзника викликав своїми переконаннями Мазепа.

Коли з кінцем 1706 і з початком 1707 р. цар з своїми прибічними дорадниками перебував у Жовкві,¹⁸⁾ приїздили туди двічі, в грудні 1706 та в лютому 1707 р., польські державні діячі зпід стягу Августа II. Вони на спільних конференціях домагалися постійно звороту правобічних фортець; при тому висловлювали своє побоювання, що Мазепа ради запорожців стоятиме за „бунтівників" та за землі, які згідно з вічним договором мали бути незаселені, але на яких оселилися й живуть козаки. З московського боку відповідали, що за „бунтівниками" нікому обставати не буде дозволено, тим більше, що Палія схоплено й замкнено в далекій сибірській в'язниці; Мазепіж велить цар приборкати по змозі Самуся та Іскру. Зновуж Біла Церква й інші місця, відібрані від Палія, будуть повернені Польщі, коли для їх відбору Річпосполита кого пришле; в сій справі царська канцелярія видасть Мазепі наказ. Щож до границь, то московські політики запевнювали, що залишаться ті, які визначено у „вічному мирі". Обіцювали, що після війни

Московщина не робитиме Польщі ніяких перепон у володінні признаними їй землями.¹⁹⁾

На тих московсько - польських конференціях у Жовкві був присутній Мазепа. Цар заспокоював його, що упередить його про час, коли приїде польська комісія приймати Правобережжя; отже правобічні козаки зможуть заздалегідь перейти з своїм майном на лівий беріг, щоб уникнути відповідальности за участь у повстаннях Палія, Самуся та Іскри.²⁰⁾

Згідно з попередніми договорами сповіщав 7 VIII 1707 р. Станислав Шембек, примас і архієпископ гнєзненський, канцлера Головкина, що польські комісарі для відбору Правобережжя вже лагодяться в дорогу; тому просив вислати царський наказ Мазепі, щоб видав комісарам „бунтівників”.²¹⁾ Але цар дав тайний наказ гетьманові не віддавати Правобережної України, а вимовлятися тим, що не має власноручного царського наказу.²²⁾ Се підбадьорило Мазепу.

Нині — писав він до Головкина — в сій справі не усну, ані до сну не клонитимуся, тільки доложу всіх сил, щоби здужати сякими такими раціями вивести... комісарів без довершення їх намірів. Почувши про повернення їх України ...сьогобічні люди вельми були вжахнулися й обурилися, а будучи в мене їх полковники із старшиною відізвилися з такою резолюцією, що готові всі до крови стати...

Самже гетьман піддержував на дусі правобічних полковників і старшину, щоби всі правобічні козаки залишилися в своїх оселях до відповідного наказу.²³⁾

Колиж до Мазеви звернувся один з визначених комісарів, волинський каштелян Вельгорський з повідомленням про приїзд комісії на Україну в справі перебрання Білої Церкви й інших правобічних городів, гетьман заявив йому, що в сій справі обов'язує новий наказ з власноручним царським

підписом.²⁴⁾ Вельгорський, щоби зломати впертість Мазепи, грозив, що війська й без участі гетьмана силою возьмуть Правобічну Україну. З того приводу писав Мазепа до Головкина:

Бачу, що без кровополиття не обійдеться; а в мене мало війська, тому що все розкинено в різні сторони: одні в Польщі, другі в Бихові, треті на Волині, четверті у Казані, а зі мною залишилися такі, що знесилені працею при будові твердині, стратили коні і самі голі й голодні мало що не падають від подуву вітру.

— „Певно, розважував гетьман, що кожда приватна річ повинна уступити перед користю загалу“, що йому „важко знати справжні царські наміри“, через які він робить союзникові такі уступки, але що він, „гетьман не сподівається від такої політики добра.“

Коли вже така воля великого монарха, — писав Мазепа далі, — щоби віддавати Білу Церкву й інші українські міста, то принаймні нехайби міністри царського величества із польськими міністрами ствердили й ухвалили, щоби поляки не цікавилися городами й містами, які є близько Дніпра — Каневом, Черкасами, Чигирином та іншими, які залишила була пустою генеральна комісія в часі установаження вічного договору за короля Яна Собеського.²⁵⁾

З натяку Мазепи про схильність царя уступити Правобережжя видно, що комісарі представили гетьманові царський наказ у сій справі. Але цар, виставляючи сей наказ Мазепі віддати Правобережжя, тайно доручав гетьманові відмовити. В листі з Тикочина (1 X 1707) повідомляв справді Петро I гетьмана, що незабаром прибудуть до нього комісарі для перебрання від нього Правобічної України, але радив йому поводитись з ними так, як про се вони оба вже часто устно говорили й докладно розмірковували, а саме, що ні при суча-

сних обставинах, ні після скінчення війни з Швецією, ніяк не можна віддавати Правобережжя. Хоч цар не сумнівався, що Мазепа тримає ще в свіжій пам'яті всі сі міркування, все таки ще раз йому їх пригадував, маючи очевидно свої власні причини. А саме, колиб Україна втратила Правобережжя, то тоді (цар мав на думці після війни з Швецією воювати з Туреччиною) бувби утруднений перемарш московського війська через Правобічну Україну до волоських праниць. Цареві залежало даліше на тім, щоб на Правобережжі ніяка держава не удержувала звязків з турками й татарами на некористь царській державі. Через те цар доручав Мазепі відповісти комісарям, що він, гетьман, не може їм віддати Білої Церкви й взагалі Правобережжя, доки не дістане спеціальної грамоти з власноручним підписом царя; якщоб комісарі показували йому царський лист у справі віддання Правобічної України, то може їм відповісти, що се стара грамота, або що без власного царського підпису. Автім мусить гетьман старатися якимнебудь чемним способом полагодити справу відмовно.²⁶⁾

Подібно цареві поступав і канцлер Головкін. Щоби не допустити поляків до замирення зі Швецією, про що алярмували його московські прихильники, коронний гетьман Сенявський і куявський єпископ, вислав Головкін, порадившись з Меншіковом, до коронного війська думного дяка Омеляна Українцева. Не маючи обіцяних для польського війська грошей, Головкін дав йому тільки лист до Мазепи нібито з наказом віддати Правобережжя. Але одночасно післав канцлер нарошним післанцем тайного листа до українського гетьмана, щоби він таки не віддавав Правобережжя і задержав його, всякими способами відтягаючи час.²⁷⁾ Сей лист дістав Мазепа вже 18 жовтня. В ньому знайшов він тільки

апробату свого дотеперішнього поступовання супроти зазивів Вельгорського і Сенявського.²⁸⁾

Факт, що Мазепа легковажив грамоти з царським наказом звернути Правобережжя, напровадив комісарів на думку, що москалі „крутять”. Тому місія Українцева з листом до Мазепи не вдалася. Керманичі польської протишведської партії не задоволилися ні привезеними ним 20.000 рублів для війська, бо сподівалися звиж 100.000, ні листом до Мазепи. Українцев після балачки з ними навіть боявся вручити їм сього листа, тому що кувальський єпископ заявив, що коли і сей лист виявиться неправдивим і Мазепа не віддасть Правобережжя, то Річпосполита може зовсім відвернутися від Московщини. Та Головкін не був задоволений з такого поступку Українцева; повчав 66-літнього служаку, щоби він таки віддав полякам його листа до Мазепи й запевнив їх, що гетьман віддасть Правобережжя за сим листом, та що начеб то з царської канцелярії вислано вже в сій справі листа до царя, аби він від себе післав наказ Мазепі.²⁹⁾

Після того одержала царська канцелярія, 23 жовтня 1707 погрози від коронного гетьмана Сенявського й кувальського єпископа. Головкін і Шафіров відповіли їм закидами про багато їх власних несправностей та радили їм поміркувати, що може з ними скоїтися, якщоб вони пішли на Україну. Одночасно московський канцлер і віцеканцлер остерегли Мазепу та повідомили про те все царя.³⁰⁾ Саме в тому часі останній подавав знов Головкіну інструкцію в справі Правобережжя. Відповідаючи на лист Головкіна з 10 жовтня радив йому цар 23 тогож місяця із Меречі, порозумівшись з Меншіковом, заявити Сенявському („ежели станет домогатца, а пока молчить и вам молчатъ”), що цар сам порозуміється з коронним гетьманом і вияснить

труднощі, які при тому заходять; уповажнював Головкіна написати від нього листа до Сенявського.³¹⁾ Останньому вияснював цар, що не може віддати Правобережжя при сучасних обставинах, з огляду на те, що ворог спрямовує деякі свої війська до Києва, як також тому, що сам Сенявський лагодиться надсилати туди деякі з польських військових відділів, які попереходили від ворога. Запевнюючи коронного гетьмана про свою прихильність, цар переконував його, що задля загальної користи, та щоб уникнути сварок поміж народами, слід відложити остаточне розв'язання сього питання до часу їх зустрічі, яка наступить після царського перегляду своїх прикордонних фортець. Тому просив Петро Сенявського, щоби без сумнівів ждав на його приїзд, що наступить у найкоротшому часі.³²⁾

Сенявський відповів цареві з Бережан, 24 листопада. Він представляв, що цар зєднає собі багато більше любови серед поляків, якщо сповнить своє приречення; при тому не потребує побоюватися нападу шведів на Правобережжя, яке, звернене Польщі, може обороняти своїми військами. Іменем усієї Річипосполитої просив коронний гетьман царя повернути Правобережжя.³³⁾ Таке саме прохання висловили з кінцем жовтня делегати від коронного війська — куявський єпископ Шанявський, мазовецький воєвода Хоментовський і коронний маршалок Денгоф перед канцлером Головкіном у Бересті. Останній, як тільки міг, старався заспокоїти делегатів, про що опісля сповіщав царя.³⁴⁾ Зновуж цар не у всьому одобрював тактику свого канцлера, якому відповідав 19 листопада відразу на його листи з 22, 24 і 30 жовтня. Цар дуже дивувався, чому Головкін усе таки звелів Українцеву віддати полякам листа про повернення Правобережної України. Вониж, писав Пе-

тро, все таки розуміють, що все се крутійство. Найкраще булоби відмовлятися тим, що Правобережжя досі не повернено, мовляв, через те, що гетьман Вишневецький малошчо не з цілим литовським військом відпав від союзників. Теперже можна зазначити, що царя, мовляв, немає й нового наказу в сій справі не одержано.³⁵).

4 листопада звернувся до Петра Мазепа з запитом, що йому робити, коли польське військо проти волі гетьмана займатиме кватири на Україні. У відповідь радив цар, щоби гетьман розставив дещо свого війська („хоч у малому числі“) постоєм на Правобережжі, а перед поляками відмовитися тим, що там уже стоять козаки. В справі Білої Церкви писав цар, що він не має нічого нового сказати; справді грамотою, даною в Жовкві, наказував він гетьманові віддати її польським послам; але Вишневецький зрадив, а се місто його брата, отже цар дав гетьманові другий наказ: задержати до часу Білу Церкву. Після того „іншого наказу власного від нас не маєш“, — писав наприкінці цар, — „для того скажи, що в сій справі ти писав до мене, і тим відмовляйся“³⁶).

Мазепу задовольняла така порада. 21 грудня 1707 р. повідомив він з Батурина канцлера Г. Головкина, що Сенявський хотів розмістити коронні війська в київському, brasлавському й подільському воєвідствах, але він, гетьман, йому відписав, що того вчинити не можна, тому що в brasлавському і в київському воєвідствах мало що не всюди живуть козаки, мають своїх полковників і сотників, а і в подільському, вниз ріки Дністра й Бога, також усюди знаходяться козацькі оселі під властю мого рейменту.

Переведення наміру Сенявського довело до поважних непорозумінь, бо певне козаки не захотять до себе допустити відділів Сенявського. В кождім разі Мазепа писав до козацьких полковників і

старшини на Правобережжі, щоби вони „зимових постоїв у згаданих воевідствах недопускали”.³⁷⁾

З кінцем 1707 р. доносив Українцев Головкинові, що нібито Сенявський хоче просити в гетьмана Мазепи полковників Михайла Білоцерківського й Танського; оба вони з тутешньої сторони і козаки в їхніх полках майже всі паліївці;³⁸⁾ — боязно, що поляки зроблять їх полковниками тутешніх задніпрянських городів.³⁹⁾

Але коли Карл XII, що в серпні 1707 р. вирушив з Саксонії до Польщі, почав чимраз більше загрожувати там московським позиціям, надумалися в Москві покинути політику проволоки й пожертвувати у власному інтересі частиною України, щоби тим задовольнити своїх польських сторонників і збільшити їх ряди. Коронний гетьман Сенявський, куявський єпископ Шанявський й коронний маршал Денгоф вислали 28 грудня 1707 р. через московського резидента Дашкова лист до царя. Московський уряд відповів 31 січня 1708 р. Тому що польські союзники Московщини висловлювали надію, що Дашков привезе їм автентичний і дійсний наказ Мазепі повернути Правобережжя, цар заявляв, що він уже надіслав свій власноручний наказ українському гетьманові віддати Білу Церкву, як лише коронний гетьман надішле свою залогу, та вивести своє військо, якщо теперішній ворожий наступ се дозволить. При сьому цар запевнював Річипосполиту, що він і на думці не має відбирати від неї частину української землі й собі привласнити. Цар тільки висловлював своє бажання, щоб поляки призначили до білоцерківської фортеці певного й тямущого команданта з певними людьми та звеліли йому, колиб наблизився ворог, діяти за вказівками гетьмана Мазепи. Зновуж останньому велів цар з козацьким і регулярним військом іти до Хвостова та обороняти свої позиції на Правобережжі, зед-

навшись з коронними гетьманами, яким радить по-троху відступати аж до України.

Одначе Сенявський був невдоволений тим, що цар велів Мазепі віддати Річипосполитій лиш Білу Церкву, іншіж замки аж тільки згодом. У листі з 24 лютого 1708 р. просив він царських міністрів взяти на увагу, що залога сієї фортеці без кінноти вдержатися не зможе, а здобути харч для обох не можна, коли повіт не буде зовсім у розпорядженні Річипосполитої. Крім того побоювався сварок з козаками, якщо останні залишаться на Правобережжі й не будуть залежні від нього.

І хоч, — писав наприкінці коронний гетьман, — скоряючися царській волі, і надсилаю тепер до Білої Церкви залогу Річипосполитої, усеж прохаю допомоги вашої, щоб і інші фортеці, а саме: Корсунь, Богуслав та близькі до Білої Церкви, якими Палій володів, Річипосполитій віддані були тимчасово, тим більше, що швед змінив свої наміри і його на Україну сподіватися вже нема чого.

Те саме повторював Сенявський у листах до царя і його міністрів з 26 III та 5 IV в справі повернення усієї Правобічної України й Ягорлику „за союзом царя з Річипосполитою". Просив також, щоби Мазепа повернув коронному обозному його маєтності.⁴⁰⁾

Воєнні події не дозволили полякам перебрати навіть Білу Церкву в сьому році. В листі з Горків 6 VIII 1708 р., повідомляв цар Сенявського, що він велів Мазепі вислати йому на поміч другий корпус числом 10.000 козаків, але під умовою, що коронний гетьман подбає про харчі для козацького війська, бо післані з першим козацьким корпусом у Польщу полковники жалілися перед Мазепою на недостачу харчу. Самомуж Мазепі велів цар стояти між Дніпром і Припетю й стежити за рухом шведів. Захоплені „язики" розповіли, що ворог де-далі більше спрямовує свій похід на Україну, тимто Ма-

зепи покищо ніяк не повинен залишати Правобережжя. З тієї ж причини виказував цар Сенявському неможливість вернути Польщі відібрану від Палія частину України та маєтності Любомірських з фортецею Полонне. Аж після щасливого кінця протишведської кампанії обіцявав Петро повернути Правобережжя.⁴¹⁾

Серед цих дипломатичних торгів щодо Правобережжя, Мазепа був фактично правителем Правобічної України від ув'язнення Палія до протимосковського зриву. Завдяки тому, що московський уряд не без гетьманської намови відрочував справу повернення Правобережжя, дістає на деякий час титул „гетьмана обох боків Дніпра” реальний підклад. Без конфлікту з Московщиною потрапив Мазепа поступати проти договору вічного миру між союзниками.

В часі побуту Мазепи на Правобережжі, правобічна козащина стиснена до Палієвої Хвастівщини й Білоцерківщини⁴²⁾ відроджується стихійно⁴³⁾ в київському, браславському та частинно подільському воєвідствах. Населення території між Дніпром, Случю і Дністром перетворюється здебільша в козаків; керманичі тамошніх селянських повстанчих відділів стають козацькими полковниками й сотниками й підлягають владі Мазепи.⁴⁴⁾ До 1709 р. було на Правобережжі сім козацьких полків: білоцерківський, богуславський, корсунський, чигиринський, уманський, браславський і могилівський.⁴⁵⁾ Білоцерківським полковником призначив Мазепа після ув'язнення Палія Михайла Омельченка,⁴⁶⁾ богуславським залишався (до 1713 р.) Самусь і корсунським Іскра; чигиринський полк відновив сам Мазепа і визначив там полковником Галагана.⁴⁷⁾ На Поділлі й Браславщині стали полковниками керманичі народніх рухів. З них відомий є могилівський

полковник Федір Шпак.⁴⁸⁾ Згодом захопили Могилів, Винницю і Браслав два інші бувші провідники селянських повстанчих загонів, Сава Волошин та Іван Григораш (Іваненко), що називав себе також полковником дубосарським.⁴⁹⁾

Опановуючи Правобережжя, Мазепа не робив там радикальних змін. „Віддаливши для певних причин пана Семена Палія від уряду полковництва”,⁵⁰⁾ гетьман залишав його наступникові вільну руку в адміністрації полком. В сьому наслідував Омельченко Палія. Ось висилає він сотню козаків до шляхтича Олександра Рудницького, що виарендував у львівського єпископа Йосифа Шумлянського маєтності київської митрополії і Печерської Лаври в радомиському повіті. Коли Рудницький зажадав від селян інтрат (доходів), Омельченко, подібно як Палій, заборонив побирати. До того самі селяни відмовилися робити се. 9 вересня 1704 р. зібралися вони на раду й вислали послів до Омельченка, пропонуючи, щоби, так як Палієві, йому всякі „інтрати” віддавали, та виконували повинности. Притому жалілися на утиск з боку Рудницького. Останній довідавшись про се, їхав жалітися до Мазеви, але козацький сотник з Омельченкового полку, Піхоцький завернув його з Радомишля, а опісля полковий осавул Тишко під ескортою козаків спровадив його до села Уніна, де мешкав Рудницький. Звідти виїзджаючи наказав Тишко всім громадам, щоби не давали Рудницькому „інтрат” з його маєтностей без відома гетьмана і білоцерківського полковника. Коли Рудницький, ще раз вибрався до Мазеви під Любар, там гетьман і Омельченко, дозволили йому зібрати „інтрати” тільки за останній рік і то не разом.⁵¹⁾

Козацька стихія поривала за собою не тільки міщан і селян, але й шляхтичів (нераз польського походження), що спрягалися разом з козаками і се-

лянами проти своїх одностанових суперників. Власники села Березівки в Радомищині: Адам, бувший хорунжий панцирної роти пана Вільґи, та Ян Прушинські разом з березівськими селянам нападають на село Мінійки, власність шляхтянки Олени Лемішевої. Березівські селяни, „покозачившись“, п'ять літ сіяли на полях, косили сіножаті, ловили рибу в ставі, присвоюючи собі майже всі пожитки на ґрунтах Лемішевої, яка даремно домагалась від них десятини.⁵²⁾ Шляхтич Іван Лабенський, та селяни із Скуринець і Тютків у Браславщині напали на містечко Селище, майно Казимира Вінкентія Чарнецького, а потім 7 літ користувалися його полями, лугами й лісами, та не платили за се десятини.⁵³⁾ Шляхтич Іван Кузьмінський піддався під протекцію могилівського полковника Сави Волошина й при помочі його козаків знищив маєтність Олександра Ґрушинського містечко Вербівець.⁵⁴⁾ Навіть у часі постою Мазепи з військом на Волині, без його відома наймала шляхта його козаків, для поррахунків між собою.⁵⁵⁾

Супроти такого наставлення самої шляхти годі дивуватися, коли подекуди козаки не дуже приноровлювалися до охоронних універсалів Мазепи. Вступаючи з військом на територію Правобережної України, гетьман не хотів собі наразити місцеву шляхту. З табору під Паволочю звернувся він 23 VII 1704 р. з універсалом до шляхти київського воєвідства. Зазначував, що прийшов для помочі й оборони короля й Річіпосполитої перед шведами, та запевнював шляхту, що може безпечно на своїх маєтностях сидіти. Взивав до повороту тих шляхтичів, які з боязні перед його військом утікали, впевняючи, що не стріне їх ніякий утиск, ні неприязнь. Зновуж посполитий народ упоминав гетьман, щоби не робив проти державців і посесорів бунтів.⁵⁶⁾ Подібні універсали видав він і до шляхти

інших українських воєвідств; для збереження ладу й безпеки розміщував залоги по містах і селах.⁵⁷⁾

Шляхта зате відносилася спочатку прихильно до Мазепи.⁵⁸⁾ Але згодом почала вона відчувати тягар прохарчування козацького війська.⁵⁹⁾ Гетьман супроти тих жалів старався розміщувати своє військо по маєтностях вельмож шведської партії, між іншими Любомірських. За останніми вставився у гетьмана Август II,⁶⁰⁾ коли вони з ним поєдналися.⁶¹⁾ Та Мазепа не конче то кермувався вказівками короля, не довіряв Любомірським,⁶²⁾ та з деяких їх маєтностей не виводив свого війська. Автім безсилий Август II, який дуже цінив досвід Мазепи у воєнних справах „знайонц його в жечах воєнних дойжалон експерйенційон”,⁶³⁾ міг тільки просити нашого гетьмана в справі охорони маєтностей його прихильників від руїни,⁶⁴⁾ здержування своїх козаків від грабунків,⁶⁵⁾ та вільного доступу польської шляхти до наданих їй маєтностей і урядів на території київського й brasлавського воєвідств.⁶⁶⁾

Справді Мазепа і його полковники старалися здержати козаків від кривд населенню;⁶⁷⁾ але не конче був радий український гетьман усяким визначеним старостам і державцям маєтностей на Правобережжі. Так він забрав ті маєтності, які в часі його приходу були залишені власниками, на власність гетьманського уряду й призначив до них своїх „дозорців”.⁶⁸⁾ Тими маєтностями обдаровував він заслужену козацьку старшину, що супроти посполитих почала займати те саме становище, яке досі займали шляхетські землевласники. Ось надаючи зятеві Палія Антонові Танському село Яхни й сільце Микитинці в курсунському повіті зі всіми здавна належними до них ґрунтами й угодами взивав тамошніх посполитих до послуху, та чинення належних повинностей йому, „як своему державцеві”.⁶⁹⁾

В сей спосіб правобічна козацька старшина почала набувати землі так, як се робила протягом півстоліття старшина на Лівобережжі. Одначе на Правобережжі козацька старшина ще не обжилася і її змагання володіти землею, тільки почали виявлятися;⁷⁰⁾ притому не було спорів, бо вільних ґрунтів на Правобережній Україні було доволі.

Започатковане Палієм заселення Правобережжя приймає в часі Мазепиного рейменту ширші розміри. Польські послы жалілися перед московськими міністрами в Жовкві в лютому 1707 р., що козаки заселили й той простір, який згідно з польсько-московським договором вічного миру повинен залишитися пустою.⁷¹⁾ Таке твердження польських послів перечить оповіданню польського мемуариста Отвіновського, начебто Мазепа силоміць переганяв населення Правобережжя за Дніпро.⁷²⁾ Отвіновський приписує Мазепі те, що в дійсності виконав у 1711 — 1714 р. р. з московського наказу Іван Скоропадський.⁷³⁾ Не має потвердження в джерелах також думка Антоновича,⁷⁴⁾ начебто Мазепа в часі опанування Правобережжя змагав обмежити переселення туди лівобережців, що розросталося за Палія. Навпаки: надання Мазепою своєму охотницькому полковникові Галаганові відновленого чигиринського полка⁷⁵⁾ вказує, що гетьмані старався заселити Правобережжя своїми людьми; наданняж маєтностей Танському⁷⁶⁾ виявляє його тенденцію надати помалу на Правобічній Україні такий суспільний лад і такий національний характер її провідної верстви, який існував у тому часі на Гетьманщині.

Сучасна польська шляхта дивилась на часи Мазепиного володіння на Правобережжі, як на дальший етап розвитку правобічної козащини, продовження паліївщини. Шляхта засилала запевнення приязни і Палієві⁷⁷⁾ і Мазепі,⁷⁸⁾ коли вони

мали силу й від них залежало забезпечення її маєтностей на Україні. Після упадку Мазепи посипалися на нього шляхетські жалі, подібно як передтим на Палія.

Житомирський мечник Ян Рибинський, якого висилала київська шляхта до Петра I з привітом з приводу царської перемоги під Полтавою,⁷⁹⁾ жалівся передтим (27 V 1709) в овруцькому гродському уряді, що піддані ключів: горностайпільського, козирівського і бородянського на вістку про перехід Мазепи на шведський бік не хотіли виконувати своїх повинностей щодо своїх панів, ні платити „інтрати“, вписавшись до реєстру, стали козаками; вони забирали для себе всякі пожитки з аренди й млинів та були в зв'язках з Гетьманщиною.⁸⁰⁾

Внаслідок шляхетських жалів була навіть визначена в 1709 р. Річпосполитою й гетьманом Скоропадським комісія для прослідження кривд заподіяних козаками в Київщині, Брацлавщині й Поділлі в часах Мазепи.⁸¹⁾ Очевидно, розрухи на Правобережжі, що наносили кривди шляхті, були головні в часі приходу Мазепи в 1704 р. та в часі його переходу на шведський бік у 1708 р.

Полтавська поразка — знищила всі овочі витревалості і далекозорості політики великого гетьмана і на Лівобережжі і на Правобережжі.

Об'єднання Правобічної й Лівобічної України є одною з світлих сторінок Мазепиної політики. В змаганнях до єдності української козащини йшов Мазепа згідно з волею козацького загалу, який пам'ятав об'єднання ним Правобічної й Лівобічної України зберігав опісля у своїй традиції.⁸²⁾ Ось 40 літ після Мазепиною протимосковського зриву писав з Коша, дня 26 січня 1749 р. кошовий отаман Василь Григорієвич до цариці Єлисавети Петрівни в справі західної границі козацької Укра-

їни. Оповідануть наші дідугани, писав він, що сю границю встановляли вожди знатні, ось як

Барабаш, Кудра, Наливайко, Абазин, Самусь і Палій із запорозькими, компанійськими й українськими (городовими) козаками, наслідокже бувший гетьман Мазепа.

Писав далі кошовий, що „над Случю на знак і могилу висипали..., якоже і недавно перед шведською баталією (Мазепа) обох сторін гетьман називався”.⁸³⁾

Гетьманом, якого велич ще не доцінена в нашій історіографії.

ПРИМІТКИ

I

¹⁾ Пор. М. Костомаров: Собрание сочинений кн. VI т. XVI Петроград 1905 ст. 498-518, 520-532, 560-1 651; — Ф. Уманець: Гетманъ Мазепа Петербург 1897 ст. 178-180, 186.

²⁾ В. Антонович: Содержание актовъ о козакахъ на правой сторонѣ Днѣпра Архивъ Юго-западной Россіи. ч. III т. II Київ 1868 ст. 76—82, 140—1, 154—178; — В. Вовк — Карачевський: Борьба Польши съ козачествомъ во второй половинѣ XVII и началѣ XVIII в. Київ 1899, ст. 281, 284, 290—304, 308—312, 321, 345—354.

³⁾ E. Borschak et R. Martel: Vie de Mazepa Париж 1931 ст. 45—48 і укр. переклад: Іван Мазепа, життя й пориви великого гетьмана Львів 1933 ст. 33—35.

⁴⁾ Самовидець подає тільки одну вістку про звязки Мазепа з Палієм (Лѣтопись Самовидца по новооткрытымъ спискамъ" Київ 1878 ст. 181).

⁵⁾ Г. Грабянка: Лѣтопись Київ 1854 ст. 238—241.

⁶⁾ Тамже ст. 242. — Грабянчине оповідання про Палія переповіли опісля пізніші козацькі літописці.

⁷⁾ С. Величко: Лѣтопись событий Київ 1855 т. III ст. 125-138, 161-4, 176-7, 179-211, 216-221, 234-9, 254-262.

⁸⁾ Про се довідуємося з єдиної автобіографічної звістки у Величковому літописі, під р. 1690 (тамже ст. 90; пор. Д. Багалій: Нарис укр. історіогр. вип. 2 Київ 1925 ст. 52).

⁹⁾ Народні пісні та перекази оповідають тільки про останній епізод взаємин Мазепа з Палієм, а саме як гетьман обманом узяв Палія, та про участь Палія в полтавській битві, в якій побіду над Мазепою і шведами приписував народ йому, а не цареві. (М. Драгомаов: Політичні пісні укр. народу XVIII—XIX ст. Част. I Розд. I Женева 1883 ст. XI—XIII; Розд. II, Ж. 1885 с. XII 1—75). За літописними оповіданнями всуміш з народними переказами оповідає Історія Русовъ (Москва 1846, с. 188—190).

¹⁰⁾ Д. Бантиш — Каменський (Історія Малой Россіи Москва 1830 т. III ст. 14—18, 34, 39, 43, 45—6) і М. Маркевич (Історія малороссіи II М. 1842, ст. 329—339 364—66) пишуть почасти за літописом Грабянки, почасти за „подлинными дѣлами малороссійскими" в Архив-і Коллегии Иностранныхъ Дѣлъ.

¹¹⁾ С. Соловьевъ (Історія Россіи 2-ге вид. Петербург кн. III т. XIV—XV ст. 1110—1111, 1124—5, 1135—1140,

1283—85, 1300—1304) користувався висиланими Мазепою у „Малороссийский Приказ“ звітами про Палія. Тому, що до-сі не оповіщено друком листів Мазепи до Москви в справі Палія (тільки деякі з них оголосив Д. Яворницький в „Источник-ах для истории запорожских козаков“ I), годі ствердити наскільки відбігає оповідання Соловйова від його джерела. В кожному разі він, не визнаючись як слід у ко-зацьких відносинах та кермуючись своєрідною московською державницькою концепцією, висвітлює історію тенденційно.

¹²⁾ Антонович: Сод. актовъ о коз. Арх. ЮЗР. III т. II ст. 76—182. — Його погляди приймають Костомаров (Собр. соч. Ист. моногр. и изсл. кн. VI т. XVI ст. 494—532) і Вовк - Карачевський (Борьба Польши съ козач. ст. 275—355), які тільки в подробицях доповнюють студію Антоновича. Нею користувалися також Драгоманов (при писанні своїх уваг до „Політичних пісень укр. народу“ Ч. I Розд. I ст. VII—VIII, XLIV—XLVI Розд. II ст. 6—8) і В. Липинський (Данило Братковський, суспільний діяч і письменник XVII ст. Київ 1909 ст. 4—5). М. Грушевський (Очеркъ истории укр. народа Київ 1911, ст. 370—373; — Украинский народъ въ его прошломъ и настоящемъ Петербург 1914 ст. 268, 298—299) іде за Антоновичем, Костомаровом і Вовком--Карачевським.

¹³⁾ Антонович: Сод. актовъ о коз. Арх. ЮЗР. III т. II ст. 73.

¹⁴⁾ Д. Яворницький: Источники для истории запорожских козаков т. I. Володимир (московський) 1903 ст. 174, 183.

¹⁵⁾ Соловьевъ: Ист. Россіи III т. XIV ст. 1110; — Антонович: Сод. акт. о коз. Арх. ЮЗР. III т. II ст. 76; — Костомаров: Собр. соч., ист. моногр. и изсл. VI т. XVI ст. 498; — Вовк - Карачевський: Борьба Польши съ козач. ст. 290, 300.

¹⁶⁾ Słownik gęogr. I (Варшава 1880 ст. 662). Певно, дослідник Київщини мав якийсь документ, на якому опер своє оповідання.

¹⁷⁾ Ркп. Бібл. Оссолінських у Львові ч. 408, ст. 209.

¹⁸⁾ Сей лист переповідає Соловйов (Ист. Россіи III т. XIV ст. 1125).

¹⁹⁾ Грабянка: Лѣтопись ст. 239. — За Грабянкою повторює се Краткое описаніе Малороссіи (Лѣтопись Самовидца. 2 вид. ст. 290).

²⁰⁾ Ст. фон - Нос: (Мѣсто рожденіе Семена Палія Киевская Старина 1882 I ст. 609—610) оповістив уривок судового акту, знайденого в родинному архіві Миколи Забили, нащадка козацького старшинського роду, в містечку Красний Колядин, б. конотопського повіту на Чернигівщині:

„Року 1694, мѣсяця ноеврія 23 дня. — По злеценю его милости пана Стефана Петровича Забѣли, полковника нѣжинского, на вряде нашомъ борзенскомъ, передо мною Тарасомъ Тарасовичемъ Забѣлою, сотникомъ борзенскимъ, Петру Макаровичу отаману городовомъ, Кирилу Марковичу войту, Савѣ Даниловичу бурмистру. Постановившися очевидно Федоръ Филиповичъ, его милости, пана Семена Палѣя, рожоний братъ, сполне зъ Тимошемъ Шевцемъ, жители наши борзенскіе, претендовали намъ о томъ свою праву: ижъ яко будучи они в заводѣ и алтернаціи промежду собою вышъ помененіе Федоръ Филиповичъ з онимъ Тимошемъ о той отчистый ихъ над речкою Сорокою стоячий...“ Ст. фон-Нос думає, що наведений уривок не залишає більше сумнівів щодо родини Палія та як йому було по батькові. Костомаров (Собр. соч., ист. моногр. и изсл. кн. VI т. XVI ст. 495), який мабуть бачив сей документ у цілості, пише, що брат Палія Федір володів спадковою землею біля Борзни. Одначе се твердження Костомарова про спадкову землю слід провірити, коли якому дослідникові попаде сей акт у цілості.

²¹⁾ На основі неясних переказів про удалість Палія за молодих літ у с. Пухівці, б. остерського повіту, догадувався старий дослідник Чернигівщини архієп. Філярет Гумілевський, що звіттам мав походити Палій (Антонович: Сод. акт. о коз. Арх. ЮЗР III т. II, ст. 64; — Ст. фон-Нос: Мѣсто рожд. С. Палія Київ. Стар. I 609). Але крім сих неясних переказів є документальні дані про те, що Палій був записаний в компуті ніжинського полку. (Антонович, я. в.; — Костомаров: Собр. соч. ист. мон. и изсл. VI т. XVI, ст. 495; — Вовк - Карачевський: Борьба Польши съ козач. ст. 280).

²²⁾ Антонович: Сод. акт. о коз. Арх. ЮЗР III т. II ст. 64; — Костомаров: Собр. соч., ист. мон. и изсл. VI т. XVI, ст. 495; — Вовк - Карачевський: Борьба Польши съ коз. ст. 280.

²³⁾ Арх. ЮЗР III т. II ст. 784—785 ч. ССХСІХ.— Слід зазначити, що на основі його отсих слів: „Павель Гурко, кой по согласію, какъ выше значить, оставался въ домѣ своемъ, въ городѣ Батуринѣ"... Хибно пише Антонович (тамже ст. 64), начебто Палій був родом із Батурина, де мав разом з братом спільний дім. Костомаров (Собр. соч., ист. мон. и изсл. VI т. XVI ст. 495) пише про походження Палія, що він був з козацького роду з Борзни, підчас коли Вовк-Карачевський (Борьба Польши съ козач. ст. 280) не приймає, що якраз із Борзни походив Палій, тільки зпід Борзни.

24) При оцінці оповідання Гурковського як історичного джерела треба брати під увагу його тенденцію виказати, що він є нащадком Палія. Кандидатів на нащадків Палія стрічаємо на Україні більше.

25) Сей Синодик бачив А. Петрушевич (Сводная Галицко-русская летопись съ 1600 по 1700 г. Львів 1874 ст. 370) в архіві львів. митроп. капіт. На л. 90 записка: „О здравіи родъ Палѣя, храбра война и заступника восточныя церкви: Семіона, Филиппа, Феодосія, Савку, Симіона, Стефана. За упокой Іоанна, Трифони, Ирину” (на думку Петрушевича родичів Палія). На відвороті сього листка: „Родъ его милости Пана Симіона Палѣя полковника его королевского величества войска Запорожского. Симеона, Феодору, Савку, Лаврентія Мирона. За упокой родъ Палѣя: Іоанна, Трифона, Ирину”.

26) А. Boniecki: Herbarz polski ч. I т. VIII Варшава 1905 ст. 14—17. — Серед Гурків у XVII ст. стрічаються між іншими імена: Семен, Іван, Степан.

27) М. Возняк: Хтож автор т. зв. Літопису Самовидця? Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка т. CLIII вип. I Львів 1933 ст. 42, 48-50.

28) І. Німчук: Українці і відсіч Відня 1683 р. Львів 1933 ст. 29.

29) Акты отн. къ ист. Южной и Западной Россіи т. XIII Петербург 1884 ст. 177 — Антонович (Сод. акт. о коз. Арх. ЮЗР III т. II ст. 64) пише, що довший час перебував Палій у родинних околицях і був записаний в компуті ніжинського полку. (Пор. Костомаров: Собр. соч., ист. моногр. и изсл. VI т. XVI ст. 495; — Вовк - Карачевський: Борьба Польши съ козач. ст. 280).

30) Антонович (Сбор. акт. о коз. Арх. ЮЗР III т. II ст. 64) пише: „в часі віденського походу або незабаром після нього”. Приявність Палія в козацькому війську, що пішло на Угорщину для погоні за турками доказує, що сталося се перед походом. Про вербунок козаків перед походом оповідає Вовк - Карачевський (Борьба Польши съ коз. ст. 246-247).

31) Німчук: Українці і відсіч Відня 1683 р. ст. 29.

32) Костомарів: Собр. соч. Истор. моногр. и изсл. VI т. XV ст. 335; — Вовк - Карачевський, ор. с. ст. 251.

33) Е. Otwinowski: Pamiętniki do pan. Augusta II Poznań 1838. ст. 17; Dzieje pod pan. Augusta II Kраків 1849 ст. 15; — Е. Rulikowski: Opis pow. wasylkowskiego Варшава 1853 ст. 71; Słown. geogr. I ст. 662.

34) R. Otwinowski як вище.

35) Б. Крупницький: Гетьман Мазепа в освітленню

німецької літератури його часу Записки Чина Св. Василя В. т. IV вип. 1-2 Жовква 1932, ст. 299.

³⁶⁾ Rulikowski: Opis pow. wasylkowskiego ст. 71. — Тому зовсім безосновно пишуть І. Борщак і Р. Мартель (Vie de Mazeppa ст. 48; Іван Мазепа ст. 36), що Палій „був тільки руїниціною силою в Україні”.

³⁷⁾ Грабянка: Лѣтопись, ст. 239-40.

³⁸⁾ Арх. Ю З Р III т. II ст. 371 ч. CXIX.

³⁹⁾ Пор. „Реестрь всего отъ мала до велика имѣнія Семена Палѣя”, зладжений 23 жовтня 1704 р. (Величко: Лѣтопись событий т. IV Київ 1864 ст. 111—132).

⁴⁰⁾ Д. Яворницький: Исторія Запорожскихъ козаковъ, т. III, Петербург. 1897, ст. 180 і 213-215.

⁴¹⁾ Яворницький: Источники для ист. запор. коз. I ст. 567 ч. CVI лист кошового Степана Рубана з Січи, 20 VIII 1693 до Мазепа.

⁴²⁾ Там же I ст. 952.

⁴³⁾ За Историческ-им Русск-им альбом-ом Погодіна (1853 р. № 145) пише Антонович (Сод. акт. о коз. Арх. Ю З Р III т. II ст. 64): „На основі листів і гарного письма Палія можна вивести, що він одержав добру для того часу освіту, мабуть у Київській Академії”. Одначе Возняк (Хтож автор т. зв. Літопису Самовидця? ст. 48-50) виказує помилки в переписаній Палієм заяві з 1671 р. З розмови з шан. дослідником довідався я, що письмо сієї заяви негарне. Я сам мав у руках оригінальний лист Палія до Собеського з 1693 р. в польській мові. (Ркп. Музею Чарторийських у Кракові 844, ст. 133-136), що не визначається гарним письмом. Розуміється, Палій володів краще зброєю, ніж пером.

⁴⁴⁾ Н. прим. маємо вістку, що Палій заходився вибудувати мурязану церкву в опанованій ним Білій Церкві (Величко: Лѣт. соб. IV ст. 125). Тим неначе наслідував Мазепу, який будував та обдаровував церкви по цілій Гетьманщині та спомагав церкви цілого православного Сходу.

⁴⁵⁾ Соловьевъ: Ист. Россіи кн. III т. XIV ст. 1110; Костомаров: Собр. соч., Ист. моногр. и изсл. VI, т. XVI ст. 498.

⁴⁶⁾ Соловьевъ: Ист. Россіи III т. XIV ст. 1110—1111; — Антонович: Сод. акт. о коз. Арх. Ю З Р III т. II с. 77-78; — Костомаров: Собр. соч., Ист. моногр. и изсл. VI т. XVI ст. 499; — Вовк - Карачевський: Борьба Польши съ козач. ст. 300-301.

⁴⁷⁾ Андрусак: До історії правобічних козаків, Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка С, ст. 253-257, 264-267; — Соловйов (ор. с., ст. 1110), Костомаров (ор. с., ст. 498)

і Вовк - Карачевський (ор. с., ст. 300) вважають хибно, що Палій був ув'язнений ще перед його другим проханням до Мазепи в 1689 р. Знову ж Антонович (ор. с., ст. 76-77) пише, що „Палій, просидівши цілу зиму в полоні здолав весною 1689 р. утікти при допомозі козаків”. Сій останній думці зовсім перечать джерела.

⁴⁸⁾ Яворницький: Источники для ист. запор. коз. I ст. 244-245.

⁴⁹⁾ Акты Западной России. т. V Петербург 1853 ст. 233 № 204, лист Мазепи до Іллі Новицького з Батурина, 10 VII 1690; ст. 233-236 № 205, інструкція Мазепи Новицькому; — До іст. правобічних коз. Зап. НТШ С. ст. 257-258.

⁵⁰⁾ Акты З Р. V. 233-239, 238 і 239, №№ 204, 205, 209 і 210.

⁵¹⁾ Яворницький: Источники для ист. запор. коз. I ст. 253-254 ч. XLIV з Батурина 9 VII 1690.

⁵²⁾ До іст. правобічних коз. Зап. НТШ С ст. 258 і 272.

⁵³⁾ Тамже, ст. 260-265, 267, 270-271; Ркп. Музею кн. Чарторийських у Кракові 844 ст. 133-136; Величко: Лѣт. соб. III ст. 257-259.

⁵⁴⁾ Н. пр. листи львівського міщанина Домініка Вільчка до Яна III з 1694-1695 рр. (Сборникъ лѣтописей, отн. къ ист. Южной и Зап. Руси ст. 266-272). — Ще в 1696 р. польська кореспонденція зі Львова у *Leipziger Post- und Ordinar-Zeitung* пише: „der unserer Cron zugethane Cosakische Obriste Paley“ (Б. Крупницький: Гетьман Мазепа в німецькій літературі. Зап. ЧСВВ IV вип. 1-2 ст. 299).

⁵⁵⁾ До іст. правобічних коз. Зап. НТШ С ст. 255-258 і 260-272.

⁵⁶⁾ Арх. ЮЗР III т. II ст. 172-173, 180-195, 200-201, 207-217, 235-236, 260-261, 267-272, 274-277, 285, 292-295, 307-310, 317-318 і 399-340 №№ I, LIII-LV, LVIII, LX-LXII, LXIX, LXXVIII, LXXXI, LXXXIII, LXXXVII, XC, XCIII, XCVII і CVI.

⁵⁷⁾ Арх. ЮЗР III т. II ст. 136-167, 173-176, 211-234, 236-239, 241-259, 264-266, 272-273, 277-281, 288-292, 295-307, 310-312 і 319-322 №№ XL-XLVII, LI, LXII-LXVI, LXVIII, LXX-LXXI, LXXIII-LXXVII, LXXIX- LXXX, LXXXII, LXXXV, LXXXIX, XCI-XCII, XCIV і XCVIII.

⁵⁸⁾ Тамже ст. 168-170 № XLVIII.

⁵⁹⁾ Тамже ст. 196-199, 312-317 і 330-332 №№ LVI, XCV-CXVI і CIII.

⁶⁰⁾ Тамже ст. 230-231 № LXVII.

⁶¹⁾ Яворницький: Источники для ист. запор. коз. I ст. 292-294 ч. LIV лист Палія з 21 IV 1691 до Мазепи; ст. 302-303 ч. LVII лист Мазепи про се до царів з Батурина 30 IV 1691; ст. 303-305 ч. LVIII, оповідання полоненого татарина

Асмана, присланого Палієм до Батурина 30 IV про участь татар у німецько-турецькій війні на пограниччі Сербії, Угорщини й Волощини та їх поворот, про напад на них Палія, який взяв 50 люда ясиря (не кілька тисяч — як писав він сам до Мазепи), про зміни на ханському уряді і пр.

⁶²⁾ A. Grabowski: *Starożytności historyczne polskie* II Краків 1840 ст. 531-532; Петрушевич (Сводная гал-русская лѣт. съ 1600 по 1700 г. ст. 369-370) пише хибно, що бій Палія з Дружкевичем був під Паволочю.

⁶³⁾ Соловьевъ: *Ист. Россіи* кн. III т. XIV ст. 1111; Антонович: *Сод. акт. о коз. Арх. ЮЗР* III т. II ст. 79-80; Вовк - Карачевський: *Борьба Польши съ козач. ст. 302.*

⁶⁴⁾ Акты Зап. Росс. V ст. 250-251 Нр. 228 лист Мазепи з Бикова, I II 1692 до Іллі Новицького.

⁶⁵⁾ Літ. Самовидця, к. 1878 ст. 181-2; Антонович: *Сод. акт. о коз. Арх. ЮЗР* III т. II ст. 80; Вовк-Карачевський: *Борьба Польши съ коз. ст. 302.*

⁶⁶⁾ Соловьев: *Ист. Россіи* III т. XIV ст. 1124-1125.

⁶⁷⁾ A. Grabowski: *Starożytności historyczne polsk.* Краків 1840 ст. 531-532, лист холмського каштеляна з немирівського замку 30 VIII 1692 до Яна III. — Грабовський вважає хибно за сього холмського каштеляна Яна Пребендовського, бо в дійсності був ним тоді Станислав Дружкевич, королівський полковник і комісар козацьких полків (Арх. ЮЗР III т. II ст. 230 ч. LXVII).

⁶⁸⁾ Ркп. Оссол. 408 ст. 209-212.

⁶⁹⁾ Величко: *Лѣт. соб. III ст. 125-126.*

⁷⁰⁾ Тамже III ст. 125-127.

⁷¹⁾ Соловьевъ: *Ист. Россіи* III т. XIV ст. 1125.

⁷²⁾ Величко: *Лѣт. соб. III ст. 125-129; Соловьевъ:*

⁷³⁾ Величко: *Лѣт. соб. III ст. 131-133; Антонович:* *Сод. акт. о коз. Арх. ЮЗР* III т. II ст. 81.

⁷⁴⁾ Величко: *Лѣт. соб. III ст. 134.*

⁷⁵⁾ Dr. Antoni J.: *Bunty Palejowe — Przewodnik Nauk. i Literacki* Львів 1878 ст. 190.

⁷⁶⁾ Ся „інформація” видана з королівської канцелярії „іменем” короля, але без його підпису, хоч грозить Палієві, але зазначає, „z takowych tedy przyczyn luboby J. K. M. p. mł mógł sobie inaczej z Pallijem postąpić: że jednak Pan jest łaskawy i dobroczynny; — tudzież rycerskie przymioty jego kocha”. (Ркп. Оссол. 408 ст. 209-12).

⁷⁷⁾ A. Grabowski: *Starożytn. hist. pol. II ст. 513* лист Яблоновського до Яна III з Буська I IV 1693 з відомостями про Палія.

⁷⁸⁾ Ркп. Чарторийських 844 ст. 133-136 лист Палія з Хвастова в квітні 1693 р. до короля.

⁷⁹⁾ Справді Антонович (Сод. акт. о коз. Арх. ЮЗР III т. II ст. 92), покликуючись на літопис Величка (III ст. 125-126 і 129) пише, що коронний гетьман дав наказ наступати на Хвастів, однак Величко про такий наказ Яблоновського нічого не згадує.

⁸⁰⁾ Полковників Килияна і Тимоша Барабаша - Кутиського, що були під Вільгою, перетягнув Палій на свій бік; знову ж Іскрицького й Гладкого схопив підступом і хотів їх покарати смертю, однак на прохання козаків пустив. Після того Іскрицький виїхав дакеко у Польщу, а Гладкий воював далі проти Палія, аж сей у 1696 р. „схватив його вдруге та покарав смертю в Хвастові”. Антонович: Сод. акт. о коз. Арх. ЮЗР III т. II ст. 95-97. J. Rolie: Bunt y Pal. Przew. H i L. 1878 с. 90.

⁸¹⁾ Ркп. Чарт. 844 ст. 133; Величко: Лѣт. Соб. III ст. 134-137.

⁸²⁾ Ркп. Чарт. 844, ст. 133.

⁸³⁾ 28 лютого 1693 писав Мазепа з Батурина до ніжинського полковника про відомости, одержані з Київів, що розвідники Палія, вернувшись з Буджаку, оповідають про намірений воєнний похід буджацько-білгородської орди; тому поручав гетьман сьому полковникові берегти Дніпровий беріг. (Акты Зап. Рос. V ст. 262 ч. 249).

⁸⁴⁾ A. Grabowski: Starożytn. histor. polskie II ст. 513. Про кількість Палієвого війська писав Станіслав Яблоновський з Буська, 1 IV 1693 р. до Яна III: „Z Białej Cerkwi tę tylko wiadomość mam, że się Hetman Mazepa z Łubeń wrócił, a Paleja kędyś posłał w 6 tysięcy ludzi, a dał mu i armaty coś, który jeszcze nie powrócił”. Розуміється, Палій не міг мати ніяким способом 20 тисяч війська, як подавав Рубан.

⁸⁵⁾ Яворницький: Источники для ист. запорож. коз. I ст. 567 ч. CVI; — Истори́я за́пор. козако́въ Петербу́рга: 1897 ст. 192. В листі запорожців до Мазепи натякається також, що Мазепин охотницький полковник Ілля Новицький, будучи під Очаковом „подлинно не то добился славы, только безчестья” (Источники ст. 567).

⁸⁶⁾ Там же I 523 ч. XCVII лист Мазепи з Батурина, 20 VIII 1693 на Запорожжя. Сей лист писаний того самого дня, що й лист Рубана; видно, що вже давніше піднесли запорожці подібні докори, які є і в їх листі з 20 VIII 1693 р.

⁸⁷⁾ Величко: Лѣт. соб. III ст. 135-139.

⁸⁸⁾ Ркп. Чарторийських 844 ст. 133-136 лист Палія до короля з Хвастова, дня 16/I (?) квітня 1693.

⁸⁹⁾ Яворницький: Источники для ист. за́пор. коз. I ст. 667-670 ч. CXXXVI ст. 503-505 ч. LXXXVIII.

⁹⁰⁾ Тамже ст. 670-671 ч. СХХХVI ст. 506, ч. ХС, лист Палія до Мазепи з Хвастова, 11 VII 1693.

⁹¹⁾ Тамже ст. 659 ч. СХХХVI, лист Мазепи з Батурина, 12 VII 1693 до царя Петра.

⁹²⁾ Тамже ст. 519-520 ч. ХСVI, ст. 667, ч. СХХХVI, лист Мазепи з Батурина в липні 1693.

⁹³⁾ Тамже ст. 674-677 ч. СХХХVI, лист царів до Мазепи з Москви, 4 VIII 1693.

⁹⁴⁾ Величко: Лът. соб. III ст. 161-162. В Батурині явилися оба післанці 4 VIII; оповідали вони гетьманові про похід кримського хана з ордою на Угорщину та інші політичні й воєнні події. 15 VIII написав гетьман про се посольство царям.

⁹⁵⁾ Тамже ст. 163. ⁹⁶⁾ Тамже ст. 176-177 і 179.

⁹⁷⁾ Вовк - Карачевський (Борьба Польши съ козач. ст. 303) подає хибно, що в полон попав полковник Минович.

⁹⁹⁾ Величко: Лът. соб. III ст. 183-184, лист Мазепи Сод. акт. о коз. Арх. ЮЗР III т. II ст. 80-81; Костомаров: Собр. соч. Ист. мон. и изсл. VI т. XVI ст. 500; Вовк - Карачевський: Борьба Польши съ козач. ст. 303-304.

⁹⁹⁾ Величко: Лът. соб. III ст. 183-184, лист Мазепи з Батурина 16 і 27 X 1693.

¹⁰⁰⁾ Яворницький: Источники для ист. запор. коз. I ст. 528 ч. ХСVIII ст. 531, ч. ХСIX, листи Мазепи до царів з Батурина 19 і 20 IX 1693.

¹⁰¹⁾ Величко: Лът. соб. III ст. 199-200.

¹⁰²⁾ Тамже ст. 200-201.

¹⁰³⁾ Вовк - Карачевський: Борьба Польши съ козач. ст. 304.

¹⁰⁴⁾ Арх. ЮЗР III т. II ст. 286 ч. LXXXVIII.

¹⁰⁵⁾ Величко: Лът. соб. III ст. 131-134; Антонович: Сод. акт. о коз. Арх. ЮЗР III т. II ст. 81.

¹⁰⁶⁾ Величко: Лът. соб. III ст. 195-199; Соловьевъ: Ист. Россіи III т. XIV ст. 1138; J. Rolle: Buntj Palejowe Przew. Nauk. i Lit. 1878 ст. 191.

¹⁰⁷⁾ Величко: Лът. соб. III ст. 189-192, 238-239.

¹⁰⁸⁾ Тамже ст. 192-194. ¹⁰⁹⁾ Тамже ст. 194.

¹¹⁰⁾ Соловьевъ: Исторія Россіи III т. XIV ст. 1137. Яршикін приїхав до Москви в ночі 6 I 1694.

¹¹¹⁾ Величко: Лът. соб. III ст. 194-195.

¹¹²⁾ Соловьевъ: Ист. Россіи III т. XIV ст. 1137-1138.

¹¹³⁾ Про відступ Вільги зпід Хвастова й чолобитню Палія королеві оповідав Мазепі Проценко, який возив Палієві царське жалування й повернув з кінцем 1693 р. до Батурина (Величко: Лът. соб. III ст. 202-203). Слід додати, що в поль-

ських джерелах нема сліду про якунебудь воєнну акцію проти Палія вже в грудні 1693 р. (Арх. ЮЗР III т. II ст. 277 ч. LXXXIV).

¹¹⁴⁾ Величко: Лѣт. соб. III ст. 203-221 і 234. Оповідання Величка про прохання Палія до гетьмана й заходи останнього в його справі у Москві дуже часто повторюються.

¹¹⁵⁾ 13 лютого 1694 р. вирушив Вільга проти Палія з Чорнобилі, руйнуючи по дорозі шляхетські маєтності не гірше від козаків (Арх. ЮЗР III т. II ст. 313-314 ч. ХCV ст. 327-8 ч. CI). Дня 25 II він знов у Чорнобилі, звідки наказує наказним полку Іскрицького, щоб один з них Кевлич ішов до Чернихова до полковника Іскри, а там дістане дальший ординанс, а другому Мартинові, щоби піхота, яка перебувала в Ліщині, йшла до Котельні (тамже ст. 281-282 LXXXVI).

¹¹⁶⁾ Яворницький: Источники для ист. зап. коз. I ст. 534-535; Величко: Лѣт. соб. III ст. 234-235.

¹¹⁷⁾ Ркп. Оссолінських 406, ст. 141; Rolle: Buntj Pa-jowe. Przew. N. i L. 1878 ст. 191.

¹¹⁸⁾ Яворницький: Источники для ист. зап. коз. I ст. 534; Величко: Лѣт. соб. III ст. 219.

¹¹⁹⁾ Ркп. Оссол. 406 ст. 141-143, копія листа краківського каштеляна до полковника Палія. — Оповідання Соловйова (Ист. Росії III т. XIV ст. 1137, 1139-1140) про відповідь Яблоньського Палієві містить в собі дещо легенди.

¹²⁰⁾ Величко: III ст. 234-237. Про побут Палія в Батурині писав гетьман до царів 3 V 1694, виявляючи при тому свої міркування з приводу листа ханського сина до Палія. Антонович (Сод. акт. о коз. Арх. ЮЗР III т. II ст. 81-82) пише, що з початком 1694 р. Палій в останнє ходив походом під Кизикермен й Очаків разом з гетьманськими полками, як також в останнє просив у гетьмана помочі і дозволу переселитися з полком до Василькова або Трипілля. Після відмови стратив надію на можливість успіху в своєму намірі й рішив ждати на сприяючі обставини. Костомаров (Собр. соч. VI т. XVI ст. 500-501) і Вовк - Карачевський (Борьба Польши съ коз. ст. 304) відносять се прохання Палія на час його гостини у гетьмана в березні 1694 р.

¹²¹⁾ Костомаров (op. cit 504) пише, що вже з 1694 р. почали охолоджуватися дружні взаємини між гетьманом і Палієм; у своїх звітах, посиляних у „Малоросійський Приказ" Мазепа зазначував, що Палій сходиться з поляками, а перед ним се затаює.

¹²²⁾ „Експедиция Очаковская", літописні записки в рукописному відділі бібліотеки польської Академії Наук в Кракові ч. 280, оповіщені М. Возняком (Хтож автор т. зв. Літопису Самовидця? ст. 62). — Самовидець (Лѣт. 2-ге

вид. ст. 183-4) і Г р а б я н к а (Лѣт. 242) оповідають, що в похід ходив також переяславський полк, а „Краткое описаніє Малороссіи“ (ст. 292) вчисляє як учасників київського полковника Коровку (попередника Мокієвського) й переяславського Івана Мировича. Д. Б а н т и ш - К а м е н с ь к и й (Ист. Малой Россіи III Москва 1830 ст. 13) і М. М а р к е в и ч (Исторія Малороссіи. Москва 1842 II 338) подають замість Палаженченка - Кузьменка.

¹²³⁾ В о з н я к ст. 62-63 — Літ. Самовидця 2-е вид. ст. 183-184; — Літопис Г р а б я н к и ст. 242, — Краткое описаніє Малороссіи ст. 292; — Акты Зап. Росс. V ст. 273 ч. 259, лист Івана Максимовича, осавула комонного полку з Лебедина в серпні 1694 р.; Б а н т и ш - К а м е н с ь к и й: Ист. Мал. Россіи III 13; М а р к е в и ч: Ист. Малороссіи II 338-339.

¹²⁴⁾ А. П е т р у ш е в и ч: Дополненія ко сводной галицко-русской Лѣтописи съ 1600 по 1700 г. Львів 1891 ст. 744.

¹²⁵⁾ В е л и ч к о: III ст. 254; — Сборникъ лѣтописей, отн. къ исторіи Южной и Западной Руси Київ 1888 ст. 266-267, листи королівського секретаря, львівського міщанина Домініка Вільчка зі Львова 4 і 18 листопада 1694 р. до Яна III; Б а н т и ш - К а м е н с ь к и й: Ист. Мал. Россіи III 18 Прим. 15; — М а р к е в и ч: Исторія Малорос. II 339.

¹²⁶⁾ Н. С т о р о ж е н к о: Охочекомонный полковникъ И. Ѳ. Новицкій, Киев. Старина 1885 XII ст. 451-452. Про те, що лівобічні полковники ненавиділи Палія, натякав — як подає С о л о в ѳ о в (Ист. Россіи III т. XIV ст. 1137) — коронний гетьман Яблоновський.

¹²⁷⁾ Сборникъ Лѣтописей ст. 226-267. ¹²⁸⁾ Тамже ст. 267.

¹²⁹⁾ Згадки в листах Вільчка про прихильні для Палія звідомлення коронного гетьмана й білоцерківського команданта (тамже ст. 266-267) протирічать оповіданню В е л и ч к а (Лѣт. соб. III ст. 255-256) про те, що аж після повороту Палія з походу до Хвастова відступив Вільга з своїми польськими і козацькими військами за Случ, а Палій вислав козака Папугу до короля із скаргою на коронного гетьмана і Вільгу, тому що вони робили на нього ворожий наступ. Оповіданняж Соловйова (Ист. Россіи III т. XIV ст. 1137, 1139-1140) про заходи Палія у короля і коронного гетьмана є дуже легендарне; опирається воно на звідомленнях, поданих з України до Москви, свідомо й несвідомо перекручених.

¹³⁰⁾ Сб. Лѣтописей Ю. и Зап. Руси ст. 267.

¹³¹⁾ В е л и ч к о III ст. 257-259, лист короля до Палія з Варшави, 6 XII 1694.

¹³²⁾ Тамже ст. 259-260, лист Яблоновського до Палія зі Львова, 22 XII 1694.

¹³³⁾ Тамже ст. 261-262, лист Франца Замойського зі Львова, 22 XII 1694.

¹³⁴⁾ Костомаров (Собр. соч. VI т. XVI ст. 504-505) пише: „Приязні взаємини з Мазепою стали охолоджуватися. Вже з 1694 р. між ними перебігла, як кажеться — якась чорна кітка. Мазепа у своїх донесеннях у Приказ зазначував, що Палій не являється вже таким, яким був досі, що він вже починає єднатися з поляками, а від нього, гетьмана, з тим криється” (за Арх. Юст. кн. 69 л. 459).

¹³⁵⁾ Величко III ст. 255. Післанець вернувся до Батурина на 15 грудня; 17 грудня писав Мазепа про се посольство до царів.

¹³⁶⁾ Тексту сього листа Величко не подає, тільки устний звіт післанця (тамже ст. 255-256).

¹³⁷⁾ Яворницький: Источники I ст. 940-941 ч. СLXXIX. — Слід зазначити, що в сьому листі оповідав Палій про деякі неімовірні події.

¹³⁸⁾ Тамже I ст. 942. — Величко: III ст. 255.

¹³⁹⁾ Яворницький: Источники I ст. 942-943, лист царя до Мазеви з 12 X 1696 з повідомленням про одержання від нього вісток, які подав йому Палій.

¹⁴⁰⁾ Тамже ст. 616-617 ч. СXXIV лист Палія до Мазеви з Хвастова, 1 XI 1696.

¹⁴¹⁾ Величко: II Київ 1851 ст. 550. Крім того за вдатні походи діставав Палій від царя і гетьмана окрему винагороду (тамже III ст. 199-200); Яворницький: Источники I ст. 219-220 ч. ХCVI ст. 528, ч. ХCVIII ст. 531, ч. ХСІХ ст. 667, ч. СXXXVI.

¹⁴²⁾ Величко II ст. 550, III ст. 259-262; — Grabowski: Starożytności hist. pol. II. ст. 531; Грабянка (Літ. 240) висловлюється про се, що Палій мав „оть Царского Величества и оть короля польского къ себѣ милость”.

¹⁴³⁾ Костомаров: Собр. соч. VI т. XVI ст. 505.

¹⁴⁴⁾ Сборн. лѣтописей Ю. и Зап. Руси. ст. 267.

¹⁴⁵⁾ Тамже ст. 267-270, листи Вільчка до короля зі Львова 16 і 29 червня та 7 липня 1695 — Літ. Самовидця 2 вид. ст. 185.

¹⁴⁶⁾ Сборн. лѣтописей Ю. и Зап. Руси ст. 270-271, лист Вільчка зі Львова 13 липня 1695 р.

¹⁴⁷⁾ Тамже ст. 271-272, лист Вільчка до короля зі Львова 14 вересня 1695.

¹⁴⁸⁾ Арх. ЮЗР III т. II ст. 326-327 ч. С, лист Палія з Хвастова 18 XII 1695.

¹⁴⁹⁾ Тамже ст. 349-350 ч. СІХ, наказ Яблоновського зі Львова 15 XI 1696 Палієві й іншим козацьким полковникам не займати маєтностей овруцького старости Франца Потоць-

кого; — ст. 360-363 ч. CXII - CXIV і ст. 372-4 ч. CXX.

¹⁵⁰⁾ Тамже ст. 367-368 ч. CXVII, універсал Палія з Хвастова 12 IV 1699.

¹⁵¹⁾ Тамже ст. 322-325 ч. XCIX ст. 347-349, ч. CVIII ст. 353-356, ч. CXI. З того часу маємо скарги шляхти не тільки на паліївців, але й на козаків Томи Кутиського-Барабаша (1696 р. тамже ст. 332-338 ч. CIV-CV ст. 343-347, ч. CVII), полку Яреми Гладкого (1697 р. Тамже ст. 351-352 ч. CX).

¹⁵²⁾ E. Otwinowski: Pamiętniki do panowania Augusta II Познань 1838 ст. 18 — Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II Краків 1849 ст. 15; — В. Липинський і Данило Братковський і його доба Київ 1903 ст. 5.

¹⁵³⁾ Арх. ЮЗР III т. II ст. 371 ч. XCIX, ч. II т. III Київ 1910 ст. 4, ч. I, інструкція послам київського воевідства на сойм 1698 р. — Otwinowski: Pamiętniki 18, Dzieje 15.

¹⁵⁴⁾ Літопис Грабянки ст. 239-240 Арх. ЮЗР III т. II ст. 665 ч. ССL.

¹⁵⁵⁾ Липинський: Д. Братковський і його доба ст. 5.

¹⁵⁶⁾ Літопис Грабянки ст. 240-241.

¹⁵⁷⁾ Листом із Хвастова, 9 VI 1700 р. заявляє ігуменові київського Михайлівського монастиря Захарієві Корниловичеві, що не робитиме перешкоди в уживанні маєтностей, наданих царем монастиреві по сім боці Ірпеня і Стугни. Універсалом з 20 листопада 1700 р. признавав монастиреві право власности на маєтности, надані царем і гетьманом. (В. Модзалевський: Къ характеристикъ личности и дѣятельности Семена Палѣя, Труды Черниговской Губ. Уч. Арх. Коммиссии вып. XI 1915 ст. 158).

¹⁵⁸⁾ Яворницький: Источники I ст. 616-617 ч. CXXIV. — Сей лист Палія післав Мазепа з Батурина, 7 XI у Приказ Малыя Россіи (Тамже ст. 626-627 ч. CXXIX).

¹⁵⁹⁾ Тамже I ст. 714 ч. CXXI з д. 3 IX 1697.

¹⁶⁰⁾ Костомаров: Собр. соч. VI кн. XVI ст. 505, за Арх. Ин. Дѣл. 1698 г.

¹⁶¹⁾ Яворницький: Источники I ст. 809-810 ч. CLIX ст. 817, 820, 828-830 і 838 ч. CLXI.

¹⁶²⁾ Костомаров: Собр. соч. VI кн. XVI ст. 396, 415, 487 і 656.

¹⁶³⁾ Яворницький: Источники I ст. 883, ч. CLXVII, лист Мазепа з Батурина, 18 IV 1700 до царя.

¹⁶⁴⁾ Volumina legum t. VI Петербург 1860 ст. 34.

¹⁶⁵⁾ Арх. ЮЗР III т. II ст. 368-370 ч. CXVIII, універсал Яблоновського з Варшави 20 VIII 1699 р. наказному гетьманові Самусеві, полковникам Палієві, Іскрі, Абазинові й Барабашеві та всім правобічним козакам з повідомленням про соймову постанову та із зазивом, щоби козаки розійшлися.

166) Яворницький: Источники I ст. 829.

167) Тамже I ст. 829.

168) Тамже I ст. 829-830.

169) Тамже I ст. 817 ч. CLXI.

170) Тамже I ст. 820 ч. CLXI.

171) Тамже I ст. 838 ч. CLXI.

172) Пор. А. Л.: Письмо Мазепы о заселении правобережного Приднѣпровья въ к. XVII в. Киевская Старина 1898 LXI 52 (Д).

173) Антонович (Сод. акт. о коз. Арх. ЮЗР III т. II ст. 158) представляє справу так, начебто московський уряд стояв перед дилемою: або прийняти Палія під свій покров, або залишаючи його без помічі, приневолити його до угоди з поляками. Справді в історії Московщини була вже віками передтим помітна тенденція до експанзії на українсько-білоруські землі, але саме в тому часі її немає, бо Петро I, зміряючи опанувати надбалтійські краї, готов був на всякі територіяльні уступки на Україні для приєднання союзників проти шведів, чи запевнення нейтральності. В договорі з Туреччиною уступив завойовані запорожцями городи над долішнім Дніпром; київськеж князівство був готов віддати англійському дипломатові Джонові Черчілеві Мальборо.

II

1) Архивъ Юго-Зап. Россіи ч. II т. III Київ 1910 ст. 4-5, 34-35, 56-59, 69-70 ч.ч. I, V, VII, VIII.

2) Vol. leg. VI ст. 23 і 34. — Арх. ЮЗР ч. III т. II ст. 368-370, ч. CXVIII, універсал гетьмана Яблоновського з Варшави, 20 VIII 1699.

3) Так висловлюється польський історик Ролле (Бунти Палейове Пшев. Наук. і Літер. 1878 ст. 256 і 258), що зрештою не ставиться прихильно до козацького руху.

4) Тамже ст. 257.

5) Vol. leg. VI ст. 35.

6) Антонович: Сод. акт. о коз. Арх. ЮЗР III т. II ст. 103-138, Вовк - Карачевський: Борьба Польши съ козач. ст. 314-336. — Матеріали в Арх. ЮЗР III, т. II ст. 429-432, 441-469, 474-481, 483-487, 493-495, 497-588, 595-601, 607-610; — про звязки шляхти з Палієм (ст. 382-386, 419-421, 433-435. — Серед шляхти найбільше запідозрені в звязках з Палієм були Самійло Шумлянський (ст. 427-428 і 439 ч. CXII, CXVI) і Данило Братковський (ст. 464-465, 470-474, 484 і 494-495 ч. CLX, CLXIV, CLXVIII і CLXXIII; — також: В. Липинський: Данило Братковський і його доба Київ 1909; і Daniel Bratkowski Київ 1908 (odbitka z Przeglądu Krajowego).

7) Антонович: Сод. акт. о коз. Арх. ЮЗР III т. II ст. 112-140; Костомаров: Собр. соч. VI т. XVI ст. 505-513; Вовк - Карачевський: Борьба Польши съ козач. ст. 318-334.

8) Арх. ЮЗР III т. II ст. 449-450 ч. CL, лист Самуся з табору під Білою Церквою, 7 IX 1702 р. до Паллядія, гетьманського ротмістра, Валазона, бувшого судді кумянського, та Степана Рингаша Ямпільського.

9) Яворницький: Источники I ст. 714 ч. CXLI, лист з д. 3 IX 1697.

10) Тамже ст. 829 ч. CXLI, лист з 28 VIII 1699. — Модзалевський: Къ хар. личности и дѣятельности С. Палѣя. Труды Черн. Губ. Арх. Ком. XI ст. 159, універсал з д. 20 XI 1700.

11) Арх. ЮЗР III т. II ст. 450-451 ч. CL, лист Палія до Паллядія.

12) Модзалевський, Труды Черн. Губ. Уч. Арх. Ком. XI ст. 158, універсал Палія з Хвастова 20 XI 1700 р., в якому він так титулує Мазепу.

13) Письма и бумаги Имп. Петра Великого т. II Петербург 1899 ст. 461, 677; — Арх. ЮЗР III т. II ст. 495-496 ч. CLXXIV.

14) М. Грушевський: Історія укр. народа, Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ т. I Петроград 1914 ст. 270.

15) Д. Бантиш - Каменський: Історія Малой Россіи ч. III Москва 1830 ст. 33-35; Источники малороссійской исторіи ч. II Москва 1859 ст. 30-34.

16) Вовк - Карачевський: Борьба Польши съ козач. ст. 238.

17) Бантиш - Каменський: III ст. 33-35; Источники малорос. ист. II ст. 30-34.

18) Соловьевъ: Ист. Россіи III т. XV ст. 1284; Костомаров: Собр. соч. VI т. XVI ст. 507.

19) Костомаров: VI кн. XVI ст. 506 і 509; Соловьевъ III т. XV ст. 1301.

20) Арх. ЮЗР III т. II ст. 495-496 ч. CLXXIV лист московського резидента з Варшави до Мазепи з кінцем листопада 1702 р.; про сей лист згадує також А. Хр. Залуський (Epistolarum historico-familiarum) т. III Брунсберг 1711 ст. 333) в листі з д. 30 XI 1702. — Соловьевъ: III т. XV ст. 1285; — Костомаров: VI, т. XVI ст. 513; — Письма и бум. Петра Вел. II ст. 426, лист Григорія Долгорукого до Федора Головіна з 29 XII 1702 р.

21) Польське військо облягало Хвастів у вересні 1700 р., а вже 7 жовтня верталось воно зпід Хвастова через Лабунь біля Полонного на Волині (Арх. ЮЗР III т. II ст. 376 ч. CXXII,

ст. 378 ч. СХХІІІ і ст. 387 ч. СХХV; пор. Антонович: тамже ст. 106).

²²⁾ Otwinowski: Pamiętniki ст. 19, Dzieje ст. 16.

²³⁾ A. Chr. Załuski: Epistolarum historico-familiarum. т. ІІІ Брунсберг 1711 ст. 337, копія листа краківського каштеляна Ероніма Любомірського до вармійського єпископа з 13 XII 1702; Антонович: Арх. ЮЗР ІІІ т. ІІ ст. 140-141.

²⁴⁾ Соловьевъ: ІІІ т. XV ст. 1285; Антонович: Арх. ЮЗР ІІІ т. ІІ ст. 122; Вовк - Карачевський: Борьба Польши съ козач. ст. 325.

²⁵⁾ Соловьевъ: Ист. Россіи ІІІ т. XV ст. 1301; Костомаров: VI т. XVI ст. 506-507.

²⁶⁾ Тамже ст. 507.

²⁷⁾ Се викликало недовіря серед поляків і було мабуть причиною поговірки серед них про Мазепину поміч правобічним козакам (Załuski: Epist. hist. fam. т. ІІІ ст. 337).

²⁸⁾ З актів довідуємося, що в осени 1700 р. проголошено мир з Палієм (Арх. ЮЗР ІІІ т. ІІ ст. 387 ч. СХХVІІ), якого умови до нас не дійшли (Антонович тамже ст. 106). Отвіновський Рат. ст. 19, Dzieje ст. 16) пише, що Палій дав кілька бочок грошей Яблоновському.

²⁹⁾ Соловьевъ: Ист. Росс. ІІІ т. XV ст. 1284; Антонович: Сод. акт. о коз. Арх. ЮЗР ІІІ т. ІІ ст. 122; Костомаров: VI т. XVI ст. 506.

³⁰⁾ Тамже ст. 506.

³¹⁾ Арх. ЮЗР ІІІ т. ІІ ст. 484 ч. CLXVIII, ст. 518-519 ч. CLXXXIV.

³²⁾ Так думає Антонович (тамже ст. 111-112), опираючись на актах обвинувачення Братковського й Косовича.

³³⁾ Тамже ст. 442, ч. CXLVII.

³⁴⁾ Wizerunki i roztrząsanie naukowe Poczet nowy т. XIX Вильно 1837 ст. 114, лист Йос. Потоцького з Немирова 21 ІІ 1703: „Dnia onegdajszego blisko znowu 600 kozaków, insequendo ich dniem i nocą zniosłem i przy nich Abazyna oraculum tego hultajswa dostałem w atakowaniu, z którego konfessaty Palej directe wchodzący w te buntы chłopskie wyznany”.

³⁵⁾ Соловьевъ: ІІІ т. XV ст. 1284; Костомаров: VI т. XVI ст. 506.

³⁶⁾ Соловьевъ: ІІІ т. XV ст. 1284.

³⁷⁾ Otwinowski: Pamiętniki ст. 48-49; Dzieje ст. 43; Антонович: Сод. акт. о коз. Арх. ЮЗР ІІІ т. ІІ ст. 144.

³⁸⁾ Соловьевъ: т. XV ст. 1284.

³⁹⁾ Тамже; — Антонович: Арх. ЮЗР ІІІ т. ІІ ст. 121; Костомаров: VI т. XVI ст. 506.

40) Солов'єв: III т. XV ст. 1284-1285; Вовк - Карачевський: Боряба Польши съ коз. ст. 325.

41) E. Rulikowski: Opis powiatu wasylkowskiego Варшава 1853 ст. 105-106; Антонович: Арх. ЮЗР III т. II ст. 134-135; Костомаров: VI т. XVI ст. 509.

42) Załuski: Epist. hist. fam III ст. 333, лист з 30 XI 1702; Otwiński: Pam. ст. 47; Dzieje 41-42; Арх. ЮЗР III т. II ст. 123 і 450-451 ч. CLl.

43) Чутки про те, начебто Палій ще в часі облоги Білої Церкви сердився на Самуся за те, що сей не віддав йому булави (Костомаров VI т. XVI ст. 509) не находять потвердження в інших джерелах. Справді Солов'єв (III т. XV ст. 1300—1301) пише, що літом 1703 р. доносив Мазепа до Москви про сварку з Самусем Палія та Іскри, які хотіли забрати гетьманські клейноти; але до його інформацій слід відноситися критично, тому що він до джерельних вісток додає і власні легенди. Ось н. пр. текст листа Мазепа з Батурина, 7 VII 1703 р. до Федора Головіна, оповіщений Яворницьким (Істочники I ст. 952-954 ч. CLXXXII) не сходиться у всіх з тим, що пише Солов'єв. Розгляд джерел переглянутих ним у московських архівах може справити ще не в од-

44) J. Feldman: Polska w dobie w'elkiej wojny północnej Краків 1926 ст. 16.

45) Слід зазначити, що Еронім Любомірський вів хамелеонівську політику між москвофільським і шведофільським таборами в Польщі, аж врешті дня 5 жовтня 1704 р. упокорився зовсім перед Августом II (тамже ст. 29-72).

46) Антонович: Арх. ЮЗР III т. II ст. 141-143.

47) Załuski: Epist. hist. - fam. III ст. 315, 332, 335 і 336; Антонович, як в. ст. 141-144.

48) Арх. ЮЗР III т. II ст. 433-435 ч. CXLIV.

49) Про сей зазив згадує король у листі до Палія з Торуна, 10 II 1702. (С-ко: Письмо Августа II, поль. кор. къ С. Палію. Київ. Старина 1885 XIII ст. 360-361).

50) Тамже.

51) Арх. ЮЗР III т. II ст. 449-450 ч. CL.

52) Тамже ст. 459 ч. CLVI, інструкція подільського соймику в Кам'янці, 20 IX 1702 послам до польного гетьмана і белзького воеводи Адама Сенявського, щоби він написав листа до Мазепа з проханням не дозволяти лівобережцям єднатися з правобережцями „na tę swywołną imprezę” Костомаров: VI т. XVI ст. 513.

53) Załuski: Epist. hist.-fam. III ст. 337, лист Ер. Любомірського з 13 XII 1702 до вармійського єпископа; Письма и бум. Петра Вел. II ст. 426.

54) Załuski: III ст. 374-375; Арх. ЮЗР III т. II ст. 495-496 ч. CLXXIV; Костомаров: VI т. XVI ст. 513.

55) Тамже ст. 514.

56) Załuski тамже III ст. 338, лист Залуського з Торуня, 27 XII 1702 до краківського каштеляна і коронного гетьмана; Письма и бумаги Петра В. II ст. 426 лист Долгорукого до Головіна з 29 XII 1702.

57) Костомаров: VI т. XVI ст. 513, 515.

58) Załuski тамже III ст. 374, 375, листи з д. 13 XII 1702 і 12 I 1703; Н. Бантиш - Каменський: Обзоръ вѣдшихъ сношеній Россіи (по 1800 г.) III Москва 1897 ст. 173, 174.

59) Письма и бум. Петра Вел. II ст. 426-427 і 461.

60) Załuski III ст. 374, 375; Бантиш - Каменський: Обзоръ вѣдшихъ сношеній Россіи III ст. 173, 174.

61) Письма и бум. Петра В. II ст. 461. — В тій самій справі вислав цар ще грамоти дня 5 і 22 лютого 1703 р. (Тамже; — Załuski III ст. 339-400).

62) Соловьевъ: III т. XV ст. 1285. — Також 8 березня 1703 вислав цар уговорні грамоти до Палія і Самуся (Д. Бантиш - Каменський: Источники малорос. ист. II ст. 39-40; Н. Маркевич: Исторія Малороссіи IV Москва 1842 ст. 150-152; Załuski III ст. 436).

63) Письма и бум. Петра В. II ст. 122-125 ч. 486, д. 5 II 1703 р.; Załuski III ст. 421-423, д. 8 III 1703; Антонович: Арх. ЮЗР III т. II ст. 156-157.

64) Тамже ст. 157.

65) Załuski: Epist. hist. fam. III ст. 400-402 з д. 3 III 1703. — Подана у Залуського дата 20 II є без сумніву старого стилю.

66) Соловьевъ: III т. XV ст. 1284-1286 і 1300-1304. — За ним переповідає Антонович (Арх. ЮЗР III т. II ст. 159-170).

67) Костомаров: VI т. XVI ст. 506-518, 524-527. — За Соловйовом, Антоновичем і Костомаровом переповідає Вовк - Карачевський (Борьба Польши съ козач. ст. 345-351).

68) Яворницький: Источники I ст. 978 ч. CXCV і ст. 952-954 ч. CLXXXII.

69) Соловьевъ: III т. XV ст. 1289 і 1301.

70) Костомаров: VI т. XVI ст. 516.

71) Вовк - Карачевський: ст. 339.

72) Wizerunki i roztrząs. nauk. P. n. XIX ст. 115.

73) Письма и бум. Петра В. II Прим. ст. 476, лист Ф. Головіна до царя з 9 III 1703. — Załuski Ep. hist. fam. III ст. 440, лист Залуського з д. 4 IV 1703.

74) Wizerunki i roztrząs. nauk. Pocz. nowy

XIX ст. 115, лист Йосифа Потоцького з Немирова 6 II 1703.

⁷⁵⁾ Антонович: Арх. ЮЗР III т. II ст. 161.

⁷⁶⁾ Załuski: Epist. hist. fam. III ст. 434-435; Антонович: Арх. ЮЗР III т. II ст. 161-163; Крупницький: Гетьман Мазепа в освітленню німецької літератури його часу Записки ЧСВВ IV вип. 1-2 ст. 300.

⁷⁷⁾ Załuski: Epist. hist. fam. III ст. 434-435.

⁷⁸⁾ Тамже ст. 435-436; пор. Антонович: Сод. акт. о коз. Арх. ЮЗР III т. II ст. 163-164; Крупницький: Мазепа в нім. літер. Записки ЧСВВ IV вип. 1-2 ст. 300. — Певно, щоб відвернути від себе всяке підозріння щодо співпраці з Самусем, Палій не хотів прийняти від Паткуля листа до Самуся (Залускі, як в. ст. 436). — Після побуту в Батурині Паткуль повідомив (24 III 1703) Сенявського, що Біла Церква буде звернена після заключення польсько-московського союзу (Feldman: Polska w dobie wielk. wojny półn. ст. 26).

⁷⁹⁾ Wizerunki i roztrząs. nauk. Р. n. XIX ст. 116, лист Йосифа Потоцького з Немирова, 6 III 1703.

⁸⁰⁾ Załuski: Epist. hist. fam. III ст. 415-419.

⁸¹⁾ Тамже ст. 436-437, копія листа Палія до краківського каштеляна з Білої Церкви, 10 III 1703 р.

⁸²⁾ Тамже ст. 484, копія листа короля до краківського каштеляна з 7 V 1703.

⁸³⁾ Соловьевъ: т. XV ст. 1304; Костомаров: VI т. XVI ст. 527.

⁸⁴⁾ Арх. ЮЗР III т. II ст. 592-593 ч. CCXVII.

⁸⁵⁾ Тамже ст. 595 ч. CCXVIII, лист невідомої по прізвищі людини зі Львова, 1 VIII 1703 з біжучими новинками: „Z Ukrainy więcej nie słyhać, tylko, że Palej do Chwastowa sam przeniosszy się, każe mocno robić co dzień pięciuset ludzi koło fortyfikowania Białej Cerkwi i nie tylko koło zamku, ale i koło miasteczka wodę w fossy prowadzić“.

⁸⁶⁾ „О Бѣлой Церкви, слава Богу, нынѣ отъ поляковъ утихло“ — писав з Варшави 6 IX 1703 Григорій Долгорукий до Федора Головіна (Письма и бум. Петра Вел. II ст. 598 Прим. къ Нр. 558).

⁸⁷⁾ Костомаров: VI т. XVI ст. 506.

⁸⁸⁾ Там же ст. 488-491, 507.

⁸⁹⁾ За такого вважали Мазепу запорожці, серед яких у часах Мазепи зростала чимраз більше ворожнеча до Московщини (Яворницький: Історія запор. козаковъ Петербургъ 1897 т. III ст. 34-433). На Січ зверталися протимосковські елементи Гетьманщини (О. Оглоблін: Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 р. Ювіл. Збірн. на пош. Д. Багалія Київ 1927 ст. 720-744; Мазепа й повстання

Петре Іваненка (Петрика) Записки іст. філол. Відділу Всеукр. Акад. Наук кн. XXIII Київ 1929 ст. 189-219).

⁹⁰⁾ *Feldman: Polska w dobie wielkiej wojny północnej* ст. 50. — Про звязки Любомірського з шведами знав Мазепа (Солов'єв: *Ист. Россіи* III т. XV ст. 1302-1304).

⁹¹⁾ *М о я розвідка: Звязки Мазепи з Станиславом Лещинським і Карлом XII* Зап. Наук Т-ва Шевч. т. CLII вип. I Львів 1933 ст. 37-38.

⁹²⁾ Костомаров (VI т. XVI ст. 504) пише хибно, що взаємини між гетьманом і Палієм почали охолоджуватися вже з 1694 р.

⁹³⁾ *Feldman: Polska w dobie wielkiej wojny północnej* ст. 29.

⁹⁴⁾ Бантиш - Каменський: *Источники малорос. ист.* II ст. 40.

⁹⁵⁾ Костомаров: VI т. XVI ст. 515; Солов'єв (III т. XV ст. 1288-1289) перед оповіданням про таку відповідь Мазепи на домагання Головіна допомогти полякам у поверненні Білої Церкви пише: „Весною 1703 р. Мазепа повідомив Головіна, що п'яний Палій виговорився в Києві: — Пан гетьман нам у потрібному часі військової допомоги не давав; якщо і далі не даватиме, то піддамося полякам, і не знаю, як тоді і на Задніпрі буде”.

⁹⁶⁾ Яворницький (*Источники для ист. запор. коз.* I ст. 978 ч. СХСV) подає хибно 1706 р., тому що сей лист знайшов в архіві міністерства заграничних справ між актами з 1706 р. Але Солов'єв (*Ист. Рос.* III т. XV ст. 1289) переповідає зміст сього листа за актами Малорос. Приказу в архіві мініст. юстиції з 1703 р.

⁹⁷⁾ Хоча Мазепа не подає прізвища кошового, то без сумніву має він на думці неприхильного Московщині і також йому в тому часі Гордієнка (Яворницький: *Исторія запор. коз.* III ст. 315-343).

⁹⁸⁾ Яворницький: там же ст. 335; — *Источники* I ст. 952-953 ч. CLXXXII, лист Мазепи з Батурина, 7 VII 1703 до Фед. Головіна.

⁹⁹⁾ Там же ст. 953, ч. CLXXXII.

¹⁰⁰⁾ Правдоподібно були се згадані вище грамоти з 8 березня 1703 р. *Zajński: Ер. фам.* III ст. 436; Бантиш - Каменський: *Источники малорос. ист.* II ст. 39-40; Маркевич: *Ист. Молороссіи* IV ст. 150-152).

¹⁰¹⁾ Яворницький: *Источники* I ст. 953-954 ч. CLXXXII; Солов'єв (III т. XV ст. 1300-1) оповідає про донесення Мазепи до Москви літом 1703 р. про те, мовби то Палій і Іскра хотіли відібрати від Самуся гетьманські

клейноди, зновуж останній хоче переселитися на територію переяславського полку; тільки Мазепа велів йому залишитися по давньому в Богуславі.

102) Там же ст. 1286, 1288. — Письма и бум. Петра В. II ст. 178-182, 566-568, 630, 635-637, 642, 645-646; Бантиш-Каменський: Обзоръ внѣшнихъ снош. Росс. III ст. 173-176.

103) 6 IX 1703 писав з Варшави Григ. Долгорукій до Ф. Головіна: О Бѣлой Церкви, слава Богу, нынѣ отъ поляковъ утихло. (Письма и бум. Петра В. II ст. 598), але вже 29 IX писав з Варшави до царя Паткуль про польське невдоволення з приводу царської мнимої помочі Палієві (там же ст. 677).

104) Там же ст. 238, 644 і 646.

105) Очевидно, гетьман хитро піддавав думку, що Палій зверне Білу Церкву після заключення польсько-московського союзу.

106) Бантиш - Каменський: Обзоръ вн. снош. Рос. III ст. 177. — Письма и бум. Петра I т. III Петроград 1893 ст. 563-4, 597.

107) Бантиш - Каменський: Источники для малорос. ист. II ст. 41-42; Маркевич: Ист. Малороссіи IV ст. 154-155 ч. XXX; Костомаров: VI т. XVI ст. 516.

108) Там же.

109) Соловьевъ: III т. XV ст. 1302; Антонович: Арх. ЮЗР III т. II ст. 164-165.

110) *Feldam n: Polska w dobie wielkiej wojny północnej* ст. 50.

111) Соловьевъ: т. III т. XV ст. 1302; Костомаров: VI т. XVI ст. 516, 518.

112) Соловьевъ: III т. XV ст. 1302; Антонович: Арх. ЮЗР III т. II ст. 166; Вовк - Карачевський: Борьба Польши съ козач. ст. 348.

113) Арх. ЮЗР III т. II ст. 166-167.

114) Соловьевъ: III т. XV ст. 1302-1304; Антонович: Арх. ЮЗР III т. II ст. 166-171; Костомаров: VI т. XVI ст. 525-527; Вовк - Карачевський: Борьба Польши съ козач. ст. 350-351.

115) Арх. ЮЗР III т. II ст. 643-647 ч. CCXII-CCXIII; Антонович: (там же ст. 167-169) і Вовк - Карачевський (Борьба Польши съ козач. ст. 349) пишуть за тими самими матеріялами, що агенти Палія підняли народне повстання в Браславщині і на Поділлі.

116) Костомаров: VI т. XVI ст. 526.

117) Антонович: Арх. ЮЗР III т. II ст. 72-73; Д. До-

рошенко: Нарис історії України т. II Варшава 1933 ст. 149.

¹¹⁸⁾ Соловьевъ: III т. XIV ст. 1137; Н. Стороженко: Охочакомонный полковникъ И. Ф. Новицкий, Киев. Стар. 1885 XII ст. 451-452.

¹¹⁹⁾ Про очернювання Палія Самусем розголошував сам Мазепа і навіть самусівців залишив залогою в Білій Церкві (Костомаров: Собр. соч. VI т. XVI ст. 527).

¹²⁰⁾ Арх. ЮЗР III т. II ст. 653-655 ч. CCXLVII скарга Деренговської в луцькому гроді 7 XI 1704.

¹²¹⁾ В актах читаємо, що Мазепа в часі свого постою з військом під Любарем кілька тижнів не чинив „z tymże wojskiem swoim żadnego uciemnienia i krzywdy w tamtejszych krajach, i owszem załogi no miastach i wsiach dawał...” (там же ст. 656 ч. CCXLVIII). Зновуж миргородський полковник Апостол, вертаючи з Польщі через Острор 21 X 1704 станув з військом у полі за містом „dla całosci ubogich ludzi, mieszczan tamecznych, ne aliquod patiantur detrimentum w ubóstwie swoim” (там же ст. 659 CCXLIX).

¹²²⁾ Був тільки незначний опір у Білій Церкві (Антонович: там же ст. 172; Костомаров: VI т. XVI ст. 526-527; Вовк - Карачевський: Борьба Польши с коз. ст. 351).

¹²³⁾ Арх. ЮЗР III т. II ст. 698 ст. CCXI і ст. 639 ч. CCXXXIX.

¹²⁴⁾ 14 березня 1709 р. писав Григ. Долгорукий до Олександра Меншікова, що з огляду на можливий напад кримців, варто булоб проти них вислати „Палтя, которымъ чаю возможно учинить диверсію, понеже оной въ такихъ своевольныхъ не малую имѣлъ любовь и кредитъ. Токмо изволите изъ оного выразумѣть, какимъ себѣ имѣеть пріятелемъ Мазепу, и знаетъ ли, что все несчастье и ссылка произошла отъ него измѣнника, на что Его Милость Гетманъ (Скоропадський) въ такомъ со мною соглашается. И ежели то за потребно изволите разсудить и оного Палтя употребить, то изволите гдѣ ближе въ великоросійскіе города съ Москвы въ Сѣвскъ препроводить, дабы мы оного имѣли подъ руками”. (Труды Имперскаго Военно - Историческаго Общества т. III Документы сѣверной войны. Полтавскій періодъ Петроград 1909 ст. 114).

¹²⁵⁾ Антонович: Арх. ЮЗР III т. II ст. 180.

¹²⁶⁾ Соловьевъ: III т. XV ст. 1295.

¹²⁷⁾ Feldman: Polska w dobie wielkiej wojny północnej ст. 50-58.

III

1) Бантиш - Каменський: Обзоръ внѣшнихъ снош. Рос. III ст. 179.

2) Vol. legit VI ст. 83; Письма и бумаги Петра Вел. III Петроград 1893 ст. 132; Feldman: Polska w dobie wielkiej wojny północnej ст. 52.

3) Ркп. Музею Чарторийських у Кракові 539 ст. 63, копія царського наказу Мазепі з Городна, 14 XI 1705; Н. Устрялов: Історія царствования Петра Великого т. IV ч. I Петроград 1863 ст. 353.

4) Антонович: Арх. ЮЗР III т. II ст. 166.

5) Письма и бум. Петра В. II ст. 238, 644 і 646.

6) Письма и бум. Петра В. III ст. 680 і 693 лист Ф. Головіна з Нарви 2 X 1704.

7) Ркп. Чарторийських 539 ст. 34-35, копія листа Августа II з Кракова в листопаді 1704 до Мазепи; Письма и бум. Петра В. III ст. 823, лист Ф. Головіна до Паткуля в травні 1705.

8) Там же ст. 1036-1037, 1041 і 1046; Бантиш - Каменський: Обзоръ вн. снош. Рос. III ст. 184.

9) Feldman: Polska w dobie wielkiej wojny północnej ст. 166.

10) Ркп. Чарторийських 539 ст. 63-65, копія царського наказу Мазепі в польському перекладі з Гродна 14 XI 1705.

11) Там же ст. 62-63, копія листа Августа II до Мазепи з Гродна II I 1706.

12) Там же ст. 60-62, королівський універсал Августа II в справі визначення комісарів для привернення Правобережжя, Городно, II I 1706: ст. 58 інструкція, дата як вище.

13) Там же ст. 58-60, інструкція д. як в.; — ст. 57-58, копія листа Августа II з Городна, 12 I 1706 до комісарів для відбору українських фортець.

14) Д. Бантиш - Каменський: Історія Малої Росії III Москва 1830 ст. 50; Антонович: Арх. ЮЗР III т. II ст. 173-174.

15) Бантиш - Каменський: Обзоръ внѣшнихъ сношеній Росії III ст. 187; Письма и бум. Петра В. т. IV ч. II Петербург 1900 ст. 1065.

16) Там же ст. 1138-1139, лист Г. Головіна з Київa 3 X 1706 до царя.

17) Там же ст. 407 ч. 1394, цар до Головіна 31 X 1706.

18) Костомаров: VI т. XVI ст. 555; В. Кордт: Матеріали з Стокгольмського державн. архіву до історії України другої половини XVII - поч. XVIII вв. — Український Археографічний Збірник т. III Київ 1930 ст. 30.

19) Письма и бум. Петра В. т. V Петербург 1907 ст. 47-48, 82, 368, 471, 475, 477-478, і 490-491, 495, 499; Бантиш - Каменський: Обзоръ внѣшнихъ снош. Россіи III ст. 190, 192 і 195; Соловьевъ: т. XV ст. 1423; Костомаров: VI т. XVI ст. 556, 560; Feldman: Polska w dobie wielkiej wojny ро́дносней ст. 208-218; Кордт: Матеріали з Стокгольм. держ. арх. Укр. Археогр. Збірник III ст. 30-32.

20) Костомаров: VI т. XVI ст. 560; Кордт, Укр. Археогр. 36. III ст. 32.

21) Письма и бум. Петра В. т. VI Петербург 1912 ст. 277; Кордт: Матеріали, Укр. Археогр. 36. III ст. 32.

22) Костомаров: VI т. XVI ст. 560; Кордт: тамже ст. 33, царський наказ з д. 2 IX 1707.

23) Костомаров: VI т. XVI ст. 560-561, лист Мазепи до Головкина 8 вересня 1707.

24) Костомаров: VI т. XVI ст. 560-561; Письма и бум. Петра В. VI ст. 465; Кордт, Укр. Археогр. 36. III ст. 33.

25) Костомаров: т. XVI ст. 561; Кордт, Укр. Арх. 36. III ст. 33, лист Мазепи до Головкина з 3 XI 1707.

26) Кордт, Укр. Археогр. 36. III ст. 28-29 і 33.

27) Соловьевъ: III т. XV ст. 1425; Письма и бум. Петра В. VI ст. 333; Кордт, Укр. Арх. 36. III ст. 34, лист Головкина до царя з Варшави з 10 X 1707.

28) Письма и бум. Петра В. VI ст. 465; Кордт ст. 34, лист Мазепи до Головкина з табору під Києвом з 18 X 1707.

29) Соловьевъ: III т. XV ст. 1426; Письма и бум. Петра В. VI ст. 383-385; Кордт ст. 34, лист канцлера Гавр. Головкина й віцеканцлера Петра Шафірова з Берестя, 22 X 1707 до царя.

30) Письма и бум. Петра В. VI ст. 386-387, лист Г. Головкина і П. Шафірова з Берестя, 24 X 1707 до царя.

31) Там же ст. 133, ч. 2034; Кордт ст. 34-35.

32) Письма и бум. Петра В. VI ст. 141-142 ч. 2045; Кордт ст. 35, лист царя з Полоцька 28 X 1707 до Сенявського.

33) Письма и бум. Петра В. VI ст. 425; Кордт ст. 35.

34) Письма и бум. Петра В. VI ст. 405-406, лист Головкина з Берестя 30 X 1707 до царя.

35) Там же ст. 147 ч. 2057; Кордт ст. 35.

36) Письма и бум. Петра В. VI ст. 158 ч. 2067; Кордт: ст. 35-36, лист царя з 27 XI 1707 до Мазепи.

37) Письма и бум. Петра В. VI ст. 444-445.

38) Соловьевъ, III т. XV ст. 1427.

39) Там же. ст. 1428.

40) Кордт: Матеріяли, Укр. Археогр. 36. III ст. 36-37 за „Письмами и бумагами Петра Вел.“, т. VII ст. 269, 286, 289, 290, 292, 308, 309, 527, 528, 547-549, 589.

41) С. Томашівський: Листи Петра Великого до А. М. Сінявського, Записки Наук. Т-ва Шевченка у Львові ХСII 1909 ст. 217; Кордт: Мат., Укр. Арх. 36. III ст. 37-38.

42) Вовк - Карачевський: Борьба Польши съ козач. ст. 343-346.

43) Арх. ЮЗР III т. II ст. 642-647 ч. CCXLII-CCXLIII; пор. огляд сих актів у Антоновича (там же ст. 167-169) і Вовка - Карачевського (Борьба Польши съ коз. ст. 349).

44) Письма и бум. Петра В. VI ст. 445, лист Мазепи з Батурина 21 XII 1707 р. до Г. Головкина; Антонович: Сод. акт. о коз. Арх. ЮЗР III т. II ст. 178 і 696 ч. CCLIX.

45) Антонович, там же, , ст. 179; Вовк - Карачевський: Борьба Польши съкоз. ст. 354.

46) Арх. ЮЗР III т. II ст. 639-640 ч. CCXXXIX, універсал Мазепи з табору під Бердичевом, 12 VIII 1704; Соповьевъ: III т. XV ст. 1428; Антонович, як вище ст. 180.

47) Там же; — Вовк - Карачевський: ст. 355.

48) Арх. ЮЗР III т. II ст. 730 ч. CCLXXVII.

49) Там же ст. 696 ч. CCLIX; Антонович: Там же ст. 179; Вовк - Карачевський ст. 354.

50) Арх. ЮЗР III т. II ст. 639 ч. CCXXXIX.

51) Там же ст. 679-680 ч. CCLIII.

52) Там же: ст. 704-706 ч. CCLXV.

53) Там же ст. 706-707 ч. CCLXVI, скарга Чарнецького в летицівському гроді, 13 IX 1707.

54) Там же ст. 707-709 ч. CCLXVII, скарга Грущинського в летицівському гроді, 2 IV 1708.

55) Там же ст. 653-655 ч. CCXLVII, скарга Катерини Деренговської в луцькому гродському уряді, 4 XI 1704, на заславського державця Мартина Чарнецького, Самійла Домбровського й Шимановських, що з Мазепиними козаками напали на її маєтність Васьківці біля Заслава.

56) Там же ст. 633-634 ч. CCXXXVII; Антонович, там же ст. 175-176; Вовк - Карачевський: Борьба Польши съ козач. ст. 352-353.

57) Там же ст. 656 ч. CCXLVIII.

58) Там же ст. 650-651 ч. CCXLV, інструкція київської шляхти, зібраної на соймику в Володимирі 16 IX 1704 своїм послам до Мазепи; ст. 685 ч. CCLVI, інструкція подільської шляхти; ч. II т. III Київ 1910 ст. 151 ч. XXX, посольство київ-

ської шляхти, зібраної на соймику в Житомирі, 14 IX 1706, до Мазепи; Антонович, я. в. ст. 176.

⁵⁹⁾ Арх. ЮЗР III т. II ст. 685 ч. CCLVI ст. 687-688 ч. CCLVII ст. 696 ч. CCLIX; ч. II т. III ст. 151 ч. XXX ст. 159-160 ч. XXXIII; Антонович я. в. ст. 176-177.

⁶⁰⁾ Ркп. Чарторійських 539 ст. 32-35, копія двох листів Августа II в листопаді 1704 р. до Мазепи в справі маєтностей коронного гетьмана Єроніма, коронного підкоморія Юрія та обозного Домініка Юрія Любомирських.

⁶¹⁾ Feldman: Polska w dobie wielkiej wojny północnej ст. 71.

⁶²⁾ Там же ст. 160.

⁶³⁾ Ркп. Чарторійських 539 ст. 72-73, лист Августа II до великого коронного гетьмана з Городна 15 I 1706.

⁶⁴⁾ Ркп. Чарт. 539 ст. 53-55, 69-70, 98, 99-100, листи Августа II до Мазепи в справі охорони різних маєтностей.

⁶⁵⁾ Там же ст. 90-91 і ст. 92-93, лист Августа II з Кракова, 6 V 1706 з проханням покарати тих козаків, що частинно забрали, частинно знищили амуніцію й гармати в Бродах.

⁶⁶⁾ Там же ст. 34-35, 96-97.

⁶⁷⁾ Арх. ЮЗР III т. II ст. 656 ч. CCXLVIII ст. 659 ч. CCXLIX.

⁶⁸⁾ В грамоті з Батурина, 26 XII 1706, охочекомонному полковникові Антонові Танському згадує гетьман про „дорців” гетьманських корсунських і драбівських маєтностей (Там же ст. 698-699 ч. CCLX).

⁶⁹⁾ Там же.

⁷⁰⁾ Антонович (там же ст. 179) пише, що козацька старшина на Правобережжі не встигла ще виявити посягань на володіння землями.

⁷¹⁾ Письма и бум. Петра В. V ст. 478.

⁷²⁾ Otwinowski: Pamiętniki ст. 72; Dzieje ст. 64.

⁷³⁾ Т. зв. „Великий згін” населення з Правобережжя на Лівобережжя (Антонович: Сод. акт. о коз. Арх ЮЗР III т. II ст. 191-192; Слабченко: Малорусский полкъ ст. 29).

⁷⁴⁾ Арх ЮЗР III т. II ст. 174.

⁷⁵⁾ Там же ст. 180.

⁷⁶⁾ Там же ст. 698-699 ч. CCLX.

⁷⁷⁾ Там же ст. 433-435 ч. CXLIV ст. 592-593 ч. CCXVII.

⁷⁸⁾ Тамже ст. 650-651 ч. CCXLV, ст. 685 ч. CCLVI; ч. II

т. III ст. 151, ч. XXX; пор. Антонович, III т. II ст. 176.

⁷⁹⁾ Арх. ЮЗР III т. II ст. 718 ч. CCLXXIV.

⁸⁰⁾ Тамже ст. 710-711 ч. CCLXIX. — Рибинський, як вказує його місія до царя, був сторонником Августа II і тому його вислів: „i z tamtą stroną korrespondują“ слід уважати за його підозріння, мовби то населення згаданих ключів було у зв'язках з мазепинцями.

⁸¹⁾ Антонович, як вище ст. 178; універсали коронного гетьмана Адама Миколи Сенявського, тамже ст. 712-715 ч. CCLXXI-CCLXXII.

⁸²⁾ Могилу т. зв. „Мазепину границю“ й інші пам'ятки з часів постою Мазепи під Любаром у 1704 р. оглядав наш відомий учений Кость Михальчук, який зібрав серед місцевого населення й перекази про сю подію й передав їх історикові В. Антоновичеві (Арх. ЮЗР III т. II ст. 174).

⁸³⁾ Диви лист кошового отамана Василя Григорієвича до цариці Єлисавети з 26 січня 1749 р. (Яворницький: Источники для ист. запор. коз. II Володимир н. Клязмою 1903, ст. 1723-1724 ч. CCLX).

Книгозбірня Вістника

1	<i>М. Островерха:</i>	МУСОЛІНІ	ц. зл.
2	<i>М. Макіявель:</i>	ВОПОДАР	ц. зл.
3	<i>М. Антонович:</i>	ГЕРРЕС	ц. зл.
4	<i>Р. Бидик:</i>	А. ГІТЛЕР	ц. зл.
5	<i>Д. Варнак:</i>	КАРДИНАЛ МЕРСІ	ц. зл.
6	<i>Л. Мосендз:</i>	ШТАЙН	ц. зл. 1'5
7	<i>Д. Варнак:</i>	ДАНІЄЛЬ О'КОННЕЛЬ	ц. зл.
8	<i>В. Темляк:</i>	ВОГНИСТИЙ ХРЕСТ	ц. зл. 1'5
9	<i>Д. Донцов:</i>	ПАТРІОТИЗМ	ц. зл.
10	<i>Д. Варнак</i>	ТАЄМНИЦЯ ОРГАНІЗАЦІ	ц. зл. 1'5
11	<i>Д. Донцов:</i>	ДУРМАН СОЦІАЛІЗМУ	ц. зл. 1'5
12	<i>М. Антонович:</i>	МАРШАЛ ВПЕРЕД	ц. зл. 1'5
	<i>В. Темляк:</i>	ЗАВДАННЯ НОВОГО ПОКОЛІННЯ	ц. зл.
14	<i>Р. Керч</i>	ФРАНКО — ВОЖД ЕСПАНЦІ	ц. зл. 1'5
15	<i>Богдан Горювич:</i>	НАЦІОНАЛІЗМ В БЕЛЬГІЇ	ц. зл. 1'5
16	<i>Ю. Тютюнник:</i>	РЕВОЛЮЦІЙНА СТИХІЯ	ц. зл. 1'5
17	<i>Д. Донцов:</i>	ДЕ ШУКАТИ НАШИХ ІСТОРИЧНИХ ТРАДИЦІ	ц. зл. 1'5

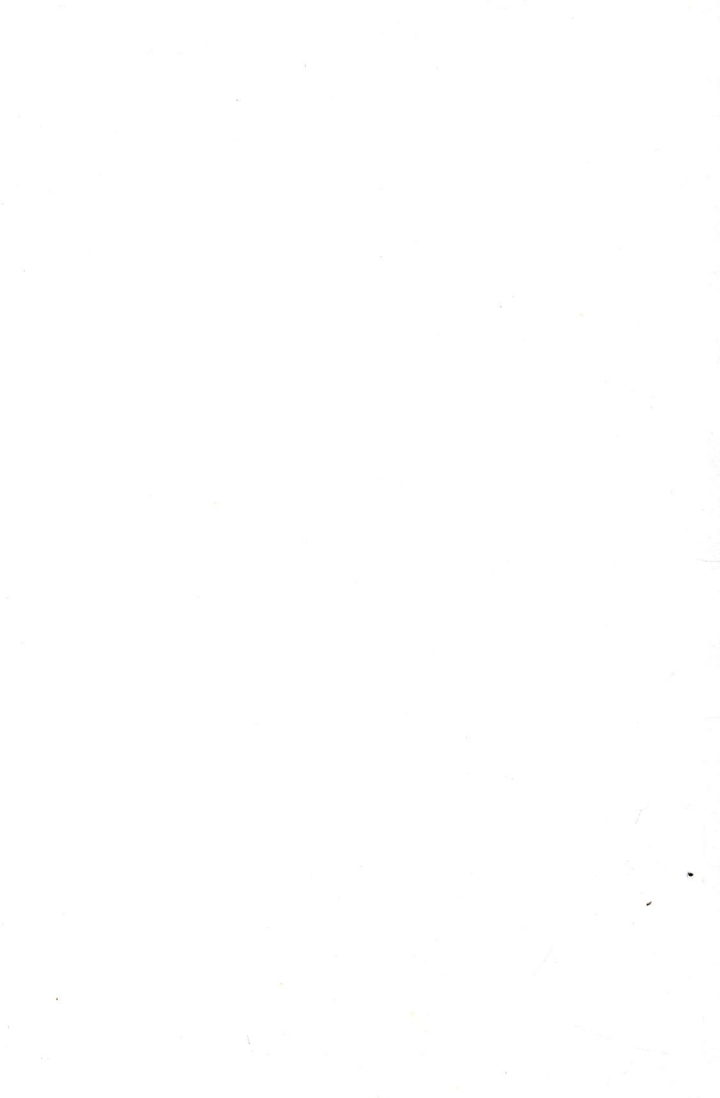
Зруд 18 кон пл
(1986)

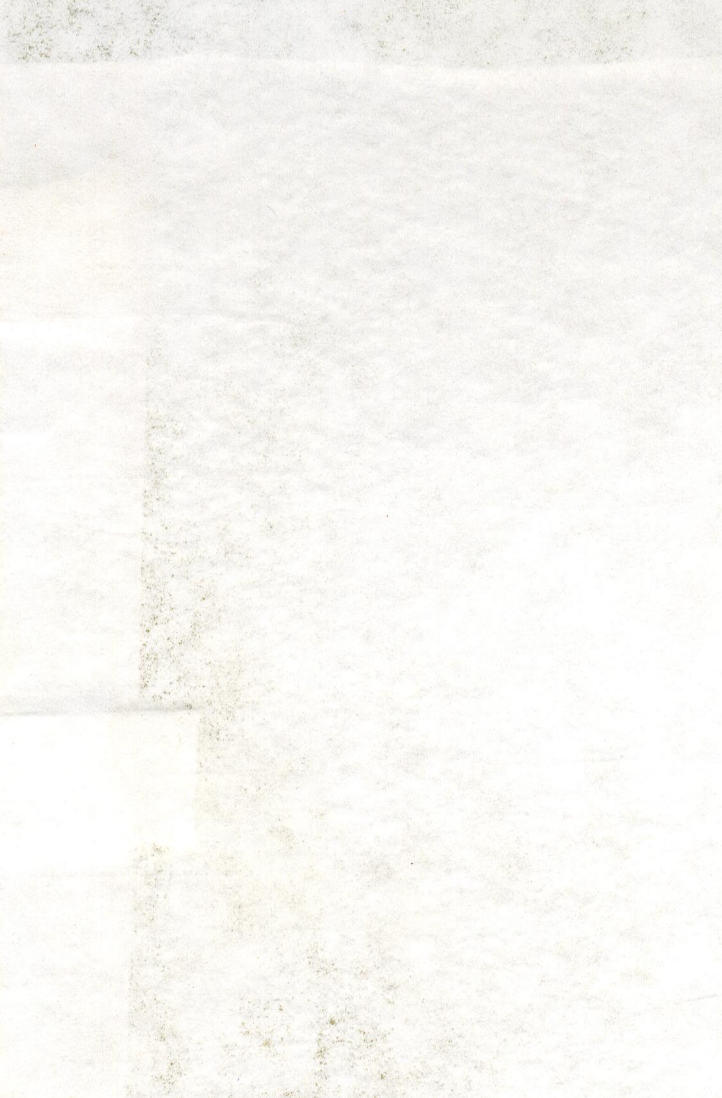
518 y

а 2' — зл.

12

Рл518

М. Андрусак

МАЗЕПА...

